



LAURA ŠAKAJA

SLIJEPI U PROSTORU GRADA

STVARANJE GRADA:
PROSTOR, KULTURA I IDENTITET

SLIJEPI U PROSTORU GRADA

Laura Šakaja

Nakladnik:

Institut za etnologiju i folkloristiku

Sveučilište u Zagrebu Prirodoslovno-matematički fakultet

Za nakladnika:

Ines Prica

Aleksandra Čižmešija

Izvršna urednica:

Suzana Marjanić

Lektura:

Vesna Bader

Grafičko oblikovanje i prijelom:

Maša Hrvatin

Fotografija na naslovnici:

Ivan Leonardo Zagoda

ISBN

978-953-8089-38-1

978-953-6076-47-5

Pripremu izdanja financirala je Hrvatska zaklada za znanost, projekt *Citymaking: space, culture and identity* / *Stvaranje grada: prostor, kultura i identitet* (br. 2350).



LAURA ŠAKAJA

SLIJEPI U PROSTORU GRADA



Zagreb, rujan, 2018.

SLIJEPI U PROSTORU GRADA

Slijepi i slabovidne osobe u Zagrebu.....	6
Kretanje bez vida u prostoru grada.....	10
Temporalna dimenzija kretanja slijepih.....	16
Zagreb iz perspektive slijepih.....	20
Predrasude.....	28
Pet vizura.....	34
Biti gazda u prostoru.....	34
Lijepo je kad znam da mogu.....	42
Artikulacija prostora preko jezika.....	52
Prostor kao šahovska ploča.....	58
Trebalo ukloniti barijere u glavama.....	66
Zaključne bilješke.....	72
Bilješke.....	77
Fotografije.....	79

Slijepi i slabovidne osobe u Zagrebu

Prema podacima Hrvatskoga zavoda za javno zdravstvo¹ u Hrvatskoj oko 12% populacije ima neku vrstu invaliditeta, što je samo neznatno manje od pokazatelja na svjetskoj razini.² Sličan je postotak osoba s invaliditetom i na području Grada Zagreba – 11,4%. U Zagrebu ukupno živi 90196 osoba s invaliditetom. Od toga je 1971 osoba s oštećenjem vida koje uzrokuje invaliditet ili funkcionalno oštećenje osobe. Dakle od svakih tisuću građana Zagreba troje ima invaliditet uzrokovan oštećenjem vida. U ovoj publikaciji želim na primjeru osoba s oštećenjem vida upozoriti na specifičnost prostornih aspekata života u gradu osoba s invaliditetom. U fokusu će biti svakodnevne prostorne prakse slijepih i slabovidnih osoba u Zagrebu, odnosno problemi s kojima se one suočavaju prilikom kretanja u gradu.

Kako slijepi i slabovidni konceptualiziraju prostor Zagreba, odnosno, kakve se mentalne reprezentacije grada stvaraju tijekom njihova kretanja gradom? Na koji se način prostor grada doživljava, ocjenjuje i koristi u uvjetima sljepoće i slabovidnosti? Kakvi su uzorci prostorne mobilnosti slijepih i kakva su njihova iskustva društvene interakcije u javnom prostoru grada? Od tih pitanja polazilo je istraživanje provedeno u Zagrebu među slijepim i slabovidnim osobama tijekom jeseni 2016. i proljeća 2017. godine.³ Ključne informacije dobila sam iz razgovora sa slijepim i slabovidnim osobama (devet žena i dvanaest muškaraca svih dobnih skupina odrasle populacije) koje su odabrane dijelom na osnovi metode snježne grude, a dijelom preko Udruge slijepih Zagreb. Prosječno

trajanje intervjua bilo je devedeset minuta.

Zbog činjenice da su među intervjuiranima prevladavale osobe s vrlo visokim stupnjem oštećenosti vida (dvanaest kazivača imalo je ostatak vida manji od 0,01, a nitko više od 0,03 na boljem oku), u daljnjem ću se tekstu zbog jednostavnosti uvjetno koristiti samo pridjevom *slijepi*.

Odmah na početku valja istaknuti da je populacija slijepih, iako se u društvenoj percepciji homogenizira na osnovi nedostatka vidnih sposobnosti, isto tako heterogena kao što je heterogeno i samo društvo. Iskustvo života bez vida, odnosno s vrlo malo vida, može biti veoma različito, a pojedinci se značajno razlikuju prema svojim interesima vezanim uz prostor, prema stečenoj praksi kretanja, prema vremenu raspoloživu za kretanje, prema načinu na koji se koriste prostorom i prema načinu na koji se kreću u prostoru. Po stupnju heterogenosti populacija slijepih nimalo se ne razlikuje od videće populacije. Tu je činjenicu komentiralo više intervjuiranih:

Različiti smo u svemu... Jedino što nam je ta sljepoća zajednička. (E. S.)

Ima slijepih koji se dobro snalaze, ima i ovih koji se jako teško kreću i ne izlaze puno. Neki su vrlo hrabri pa idu svukud, drugi opet ne tako. (A. K.)

D. T. je heterogenost slijepi populacije Zagrepčana opisao prisjećajući se raskopanoga središnjega trga u vrijeme pripreme Univerzijade (1986-1987):

Bilo je slijepih koji su se i po takvome trgu sa štapom kretali, išli u dućane. Ali bilo je osoba koje su bile tako izolirane, tako zatvorene da se one nikad nisu usudile kretati s bijelim štapom ni po najidealnijem trgu, nego samo uz pratnju.

Takva heterogenost dobro je vidljiva i u našem uzorku. Među kazivačima imamo osobe koje se samostalno kreću isključivo u dobro poznatim

unutarnjim prostorima (dom, fakultet), zatim osobe koje se u kretanju gradom koriste samo malim brojem dobro poznatih ruta, ali i osobe koje se slobodno kreću po gradu, uz prethodnu pripremu. Opseg vještina, aktivnosti i profesija slijepih također se pokazao vrlo heterogenim. Među njima su bili studenti odnosno studentice filologije, ekonomije, psihologije i rehabilitacije, radno aktivni profesor glazbe (gitara), profesor povijesti (koautor školskoga udžbenika), službenici, telefonist, pružatelj tehničke podrške i informatičke edukacije za slijepce, koautor taktalnoga atlasa, vrsni i nagrađivani prevoditelj, pjesnik i esejist. Umirovljeni kazivači bili su ovih zanimanja: asistentica defektologa, telefonistica, daktilografkinja, politički djelatnik (ujedno novinar, urednik i nakladnik).

Rekreacijske i kulturne aktivnosti, što su ih kazivači naveli kao redovite, uključuju bavljenje šahom, planinarenje uz videće osobe, zvučni pikado, elektronički zvučni *goalball*, jogu, plivanje u bazenu, šetnju po savskome nasipu, vožnju s videćom osobom na tandem biciklu, pjevanje u zboru. Neki od intervjuiranih povremeno odlaze na koncerte (osobito mladi) i u kazališta.

Aktivan život koji su opisali neki od ispitanika možemo sažeti jednim citatom:

Dakle, osim što sam profesor i mentor, i šahovsku školu vodim, i igram šah, i planinarim, i tata sam, i suprug sam, i sin sam. (Ž. B.)

Iako odgovarajući podaci o slijepima u Zagrebu ne postoje, tijekom intervjua često se spominjalo da velik broj slijepih živi povučeno i ne izlazi iz kuće. Ipak, naši su intervjui pokazali da, usprkos stereotipima i predrasudama s kojima se slijepi svakodnevno suočavaju, u Zagrebu postoje mogućnosti da slijepi izgrade dinamičan, kvalitetan i ispunjen život te da ostvare karijeru.



Kretanje bez vida u prostoru grada

Iskustvo kretanja bez vida ima određena pravila, a nosi i određene probleme. U znanstvenoj literaturi iskustvo života slijepih bilo je opisano kao život u „transformiranom prostoru“.⁴ Kao što pokazuju i zagrebački intervjui, ljudi koji su izgubili vid, a u prošlosti su vidjeli, počinju doživljavati prostor na posve drugačiji način.

Iz širokoga područja koje se prije moglo obuhvatiti vidom sada se perceptivni prostor ograničava područjem uz tijelo (oko tijela). Informacija o tom najužem prostoru osigurava i orijentaciju i sigurno kretanje. Stoga je pažnja slijepih osoba usmjerena upravo na informaciju o tom najužem prostoru, a ključnima za kretanje postaju objekti na koje se prije obraćalo malo pažnje: rupe na pločniku, stupovi, parkirani automobili ili bicikli, privremeno postavljene skele i sl. Vrlo bitnima postaju sitni detalji neposrednog okoliša, odnosno okoliša uz tijelo. Objekti kao što su rub pločnika, rub zgrade, prijelaz preko ceste, rasvjetni stup, kanta za smeće, izbočena tezga kioska, reklama u visini glave, šaht, ulegnuće ili stuba na ulazu u zgradu i sl. osiguravaju orijentaciju, a informacija o njihovoj lokaciji pomaže da se izbjegnju udarci i padovi.

Nedostatak vida nastoji se nadomjestiti drugim osjetilima, ponajprije opipom, sluhom, njuhom. Unatoč proširenim predrasudama, slijepi nemaju u odnosu na druge bolji sluh, opip ili osjet mirisa. Ta se osjetila u praksi bez vida jednostavno bolje mobiliziraju – kako bi se nadomjestio nedostatak vidne informacije.

Slijepi se osobe u prvome redu koriste taktilnom informacijom. Jedan od kazivača nazvao je ruke svojim očima. Mnogi objekti mogu se neposredno osjetiti rukama, a vrijedna taktilna informacija dobiva se i dodiranjem stopala. To je informacija o strukturi tla (trava, šljunak, asfalt) i njezinu diskontinuitetu (utori, rupe, tramvajske tračnice), o vrsti podloge (kamen, parket, vlažno, sklisko). Svi ti elementi mogu učinkovito upotpuniti predodžbu o neposrednom okolišu. U kretanju gradom za većinu intervjuiranih slijepih osoba ključnu ulogu ima taktilna informacija do koje se dolazi korištenjem bijeloga štapa. Bijeli štap, kao standardno mehaničko pomagalo slijepih, proširuje haptički prostor, odnosno prostor koji se istražuje dodiranjem kao kontaktnim osjetom. Za razliku od vida koji može generirati distalno znanje, neposrednim se dodiranjem i štapom generira znanje koje je proksimalno, odnosi se na prostor blizu tijela.⁵ Štap omogućuje pregled tla oko metar ispred tijela i prostora do razine struka te tako daje informaciju i upozorenja potrebna za siguran hod.⁶ Njim se koriste mnogi slijepi jer je to jednostavan, pouzdan i relativno jeftin instrument koji daje korisniku taktilnu, a dijelom i slušnu informaciju o neposrednom okolišu te mu na taj način pomaže kako u orijentaciji tako i u identifikaciji orijentira i prepreka. Štap osigurava samostalnost kretanja i osjećaj sigurnosti u prostoru. U intervjuiima se tema štapa pojavljivala kontinuirano: on se tretira kao alat kojim se „najviše vjeruje“, koji „daje sigurnost“ i „daje neku psihičku potporu“, bez kojega se „ne može iz dvorišta“, bez kojega se ne može biti „gazda u prostoru“. Štap koji je slučajno na ulici slomljen potencira osjećaj sljepoće, blokira daljnje samostalno kretanje i čini povratak kući nemogućim bez tuđe pomoći.

Određene informacije može dati i kontakt vozila (u kojem se slijepi u danom trenutku nalazi) s podlogom. Prelazak tramvaja preko tračnica

na raskrižjima i skretanjima služi kao orijentir na osnovi kojega se može odrediti trenutna lokacija. Prilikom istraživanja okoliša jedan od ispitanika redovito se vozi biciklom za dva vozača. Tako može donijeti zaključke o obilježjima znatno širega prostora nego što to može kada pješaći (šumica, livada, uzbrdica, nizbrdica, grabica, jama, popravljena cesta).

Sluh je za slijepce drugo najvažnije osjetilo. Praksom se razvija sposobnost pažljivijega slušanja i boljega korištenja sluha, odnosno pažnja prema zvukovnim krajolicima grada. S pomoću prometnih zvukova određuje se vlastito ponašanje u prostoru (kada treba stati, a kada krenuti), po zvuku motora procjenjuje se ima li dosta vremena za prelazak preko ceste. Zvuk prometa služi kao sredstvo za vlastito lociranje u prostoru. Zvuk tramvaja u daljini može signalizirati pravac prema odgovarajućoj ulici, zvuk automobila može upozoriti na lokaciju križanja, zavoja ili rubnika. Zvuk može upozoriti na ustanovu koja služi kao orijentir, npr. žamor dječjih glasova upozorava slijepu osobu da je došla do dječjega vrtića za koji zna da se nalazi na njezinoj ruti.

Pored jasno izraženih zvukova grada slijepce osobe u svoj zvukovni krajolik uključuju i zvukove koji se odbijaju od statičnih objekata. Ta se praksa opisuje kao „slušanje zida“ ili kao „slušanje prostora“. Tako se u zatvorenim prostorima mogu odrediti dimenzije prostora – na osnovi toga kako se zvuk govora ili udarca dlana o dlan odbija od zidova sobe ili haustora (to je izlazilo na vidjelo i tijekom intervjua, kada su slijepi ispitanici prilično točno uspijevali odrediti dimenzije sobe u kojoj je vođen razgovor). Na otvorenim prostorima u uvjetima bez buke slijepce osobe, prema njihovim svjedočanstvima, po zvuku mogu osjetiti otvor u zidu, prolaz, haustor, kameni blok.

Upravo zbog količine informacija koje slijepi mogu dobiti sluhom – gubitak sluha, čak i neznatan ili privremen, za njih je velik problem. Uho zaglušeno prilikom ronjenja ili uši začepjene uslijed prehlade u pravilu znatno otežavaju kretanje i pojačavaju osjećaj nesigurnosti. Zimi se izbjegava nošenje kapa koje pokrivaju uši kako se ne bi smanjila mogućnost orijentacije. Najveći strah o kojem su govorili kazivači bio je strah od gubitka sluha.

Poremećaji u ustaljenim zvukovnim krajolicima također mogu izazvati probleme. Snijeg, naprimjer, znatno otežava kretanje, i to ne samo zato što prekriva staze i ograničava mogućnost korištenja štapa nego u prvome redu, kako se vidi iz intervjua, zbog toga što mijenja zvukove, „zaglušuje“ ih, „zatamljuje“, i tako dezorijentira slijepce u njima poznatome okolišu, tj. čini mnoge orijentire slušno neprepoznatljivima.

Određena se prostorna informacija može dobiti i njuhom, i to tako da se pojedine lokacije povezuju sa specifičnim mirisima. Među takvim su orijentirima u intervjui spominjane knjižare, mesnice, trgovine cipelama, kozmetički saloni, tvornica čokolade, restorani i pečenjare, kontejneri za smeće, početak industrijske zone. Posebnu ulogu miris ima u prostoru kuće. S obzirom na to da upravo po mirisu slijepa osoba može odrediti jesu li se namirnice pokvarile, cvijeće uvenulo i sl., gubitak njuha tijekom prehlade izaziva nesigurnost i nelagodu u prostoru vlastite kuće.

Kao što vidimo, prostor je iz perspektive slijepih saturiran mnoštvom elemenata koji tijekom kretanja moraju biti zabilježeni. Detalji ruta trebaju se pamtili i unaprijed rekonstruirati prilikom kretanja. „Ja sam uvijek negdje ispred“ – opisuje svoje iskustvo kretanja u prostoru D. G.

Istodobno, usredotočenost prilikom kretanja mora biti usmjerena i na detektiranje neočekivanih prepreka koje narušavaju poznati prostorni

red. Od izvučene ladice ili stolca na krivome mjestu u prostoru kuće do nepropisno parkiranih automobila ili građevinskih skela i radova na cesti, od tramvajske postaje premještene na novo mjesto do motora ili bicikla ostavljenih na pločniku – sve to narušava poznati prostorni poredak i čini prepreku u snalaženju i kretanju kroz prostor.

Uza sve to slijepa osoba treba upravljati štapom i primati slušnu informaciju o okolišu. Zato kretanje slijepih u gradu, a osobito na novim rutama, zahtijeva poseban mentalni napor, stanje stalne koncentracije. Ne začuđuje stoga da se slijepi najčešće kreću dobro poznatim rutama. Gubitak koncentracije nosi sa sobom dezorijentaciju u prostoru i izaziva, ovisno o osobi, raster osjećaja – od nelagode do straha i panike. Svoje stanje prilikom kretanja u gradu Ž. B. slikovito je definirao kao „koncentracijski trans“.



Temporalna dimenzija mobilnosti slijepih u gradu

Narav kretanja slijepih određuje i temporalnu dimenziju kretanja. Zbog obilja informacija kojima se moraju koristiti i prepreka s kojima se suočavaju, brzina kretanja slijepih nužno je sporija od brzine kretanja osoba s vidom. Ranija su istraživanja pokazala da slijepi u odnosu na videće za dolazak od točke A do točke B koriste otprilike trostruko više orijentira jer, za razliku od videćih osoba koje se mogu koristiti udaljenim i dobro uočljivim orijentirima, orijentiri slijepih moraju biti blizu – u dohvat ruku, bijeloga štapa, sluha, njuha.⁷ Tijekom zagrebačkih intervjua kazivači su bili zamoljeni da zamišljenoj slijepoj osobi opišu put od središnjega trga do njihove kuće. Opisi puta bili su vrlo opsežni jer su sadržavali mnoštvo detalja. Kao orijentiri spomenuti su: stubište i broj stuba, rub pločnika, rubnjak staze, rub travnjaka, prijelaz na šljunčano tlo, nagib pločnika (spust ili uspon), stupići na pločniku, udubljenje na pločniku, udubljenje kolnika, promjena u visini kolnika, kosina prema vratima trgovine, ulični prijelaz, tramvajske tračnice, stupanj kuta pod kojim se siječe ulica, haustor, klupe uza stazu, ograda, živica, zidana ograda, zidić od staze, rasvjetni stup, stup semafora, rešetka na vratima, uvučena vrata, rampa, kanta za smeće, zvuk prometa, zvukovi s igrališta, zvuk zvučnoga semafora, zvuk i strujanje ventilacije, strujanje zraka iz prolaza, miris čevapa iz radnje i sl.

Prostorno-vremenske prakse slijepih možemo interpretirati u okviru vremensko-prostorne koncepcije Torstena Hägerstranda.⁸ Vremensko-prostorni model istražuje čimbenike koji limitiraju opseg prostora koji pojedinac može savladati i budžet vremena kojim pojedinac može raspolagati. Kao jedno od najvažnijih ograničenja koja određuju mobilnost i aktivnost pojedinca Hägerstrand izdvaja ograničenje mogućnosti (*capability constrains*) određeno biološkom konstrukcijom tijela i alatima kojima pojedinac raspolaže. Tu postavku Hägerstrandova



modela potvrđuju iskustva nekih od kazivača u našem istraživanju. Sporije vremenske ritmove isticali su mnogi intervjuirani. A. Š., koji je izgubio vid prije osam godina, kaže: „Šta god si prije radio, ajdemo reći, 10 minuta, sad radiš najmanje 20. Isto, potpuno isto.“

Iz intervjuja možemo zaključiti da slijepe prilikom kretanja gradom usporava nekoliko čimbenika. Kao prvo, pronalaženje puta slijepih u gradskom prostoru uključuje prepoznavanje brojnih orijentira u dometu tijela, što zahtijeva stalnu koncentraciju te usporava ritam:

Vaše kretanje mora bit sporije, morate bit koncentriraniji, više pazit, što automatski znači da ste sporiji, da se brže umarate. (F. S.)

Kao drugo, u slučaju dezorijentacije pronalazak orijentira i povratak na rutu obično zahtijevaju puno vremena:

Zadnji put sam se snašao tako što sam sjeo u drugi tramvaj, otišao sam prema mjestu koje znam i onda sam ponovno presjeo i vratio se natrag. (H. K.)

Kad ne znam šta bih, ili mi treba dosta vremena da se snađem, stanem sa strane i uzmem mobitel u ruke, kao pravim se da sam sad baš htjela tu stati, i onda osmotrim prostor i onda u principu shvatim gdje bih otprilike trebala ići. Po prometu, po zvukovima automobila, po tramvajima, ili po, ne znam, drugim ljudima gdje idu, i tako. (I. Š.)

Kao treće, raspored orijentira ne mora biti linearan, pa stoga putanja može imati vrlo složen oblik:

Nastavim tim putem sve dok ne udarim u onaj stupić koji ograničava parkiranje. Kad udarim u njega, vraćam se dvanaest koraka natrag, dok s lijeve strane, u travi, mi je jedan stup javne rasvjete. Okrenem se, tu napipam taj stup javne rasvjete. Sad se njemu okrenem leđima, opet četiri koraka i lupim u sljedeći stupić, jer mi je tu pješački prijelaz. Prijedem ga i

onda opet, opet uz travu tap, tap do svojeg ulaza. (Ž. B.)

U određenim okolnostima povećava se vremenski raspon između zamisli i njezine realizacije. Naprimjer, samostalan izlazak iz svakodnevnih dobro poznatih ruta zahtijeva vrlo dobru pripremu, prikupljanje informacija, planiranje unaprijed, pa tako i vrijeme.

Evo, da trebam nešto hitno obaviti, a ne mogu pitati roditelje naprimjer, onda, šta, onda uzmem iPad, pa vidim na iPadu, ali opet, nije to to. Opet ne znam da li moram sići lijevo, desno. Onda niš, onda kreni, ono, dva sata ranije. Možda nije baš dva sata, ali najmanje pola sata više si uzmem vremena da bih našao to što trebam. (P. K.)

Neke situacije, naprimjer prelazak raskrižja bez zvučnoga semafora, odlazak u banku, upravnu ustanovu, na mnogoljudna mjesta (na koncerte, u trgovačke ili bolničke centre), zahtijevaju pomoć videćih osoba, što implicira nekad čekanje, nekad procese dogovaranja, i u pravilu također produžuje proces ispunjavanja cilja.

Kao što vidimo, odsutnost vida određuje prostorno-vremenski model mobilnosti slijepe osobe i sporiji ritam u nizu njezinih aktivnosti. Ovdje se možemo samo složiti sa zaključcima ranijih istraživanja da poteškoće osoba s invaliditetom u svladavaju realija vremena, prostora i brzine traže više javne pažnje nego što je obično dobivaju.⁹ Poučak iz Hägerstrandova vremensko-prostornoga koncepta o tome da su prostor i vrijeme ograničeni resursi, a jedan od čimbenika prostorno-vremenskoga ritma osobe jest njen tjelesni sklop, važan je za senzibiliziranje društva da razumije specifičnost prostorno-vremenske realnosti invaliditeta, a isto tako za oslobađanje ljudi s invaliditetom od nametnutoga pritiska da trebaju imati „normalne“ prostorno-vremenske modele mobilnosti i aktivnosti.

Zagreb iz perspektive slijepih - sigurnost i pristupačnost kao kriterij evaluacije

Bez obzira na individualne razlike u uzorcima kretanja osoba s oštećenjem vida u prostoru grada, alat ili pomagalo kojim se koriste – preostali vid, štapa, pas – određuje i neke sličnosti u doživljavanju prostora kretanja. Evo nekoliko zaključaka koji se mogu izvući iz naših intervjuja.

Korisnicima pasa problem su uski pločnici, na koje se ne mogu smjestiti zajedno sa psom, a to je činjenica koja korisnicima štapa nije toliko važna. Korisnici štapa izbjegavaju otvorene prostore, dok korisnici pasa preko njih prolaze bez problema. Slabovidnima, koji imaju dovoljno vida da bi se kretali bez štapa, opasnu prepreku čine stupiće na pločnicima, koje oni ne vide, dok korisnici štapa te iste stupiće dobro osjete štapom te se njima često koriste kao orijentirima koji pomažu u navigaciji. Ukratko, način na koji osobe s oštećenjima vida doživljavaju i koriste elemente fizičkoga okoliša ovisi, među mnoštvom drugih faktora, i o stupnju oštećenosti vida te o vrsti pomagala koja se koriste pri kretanju.

Slika grada koju ću opisati u tekstu što slijedi, prikazivat će u prvom redu perspektivu korisnika bijeloga štapa, a njih je među intervjuiranim osobama bilo najviše (sedamnaest osoba, odnosno 81%).

Autentično iskustvo kretanja raznim gradskim cjelinama rezultira, kao što vidimo iz intervjuja, njihovim vrednovanjem na skali sigurnosti i pristupačnosti. Ugodna su mjesta za slijepe ona sigurna i pristupačna. A najsigurnija mjesta za slijepe, kako na to upućuju intervjui, jesu mjesta koja oni dobro poznaju. To su, naravno, u prvome redu dobro poznati unutrašnji prostori – stan, Udruga slijepih Zagreb, mjesto studija, mjesto rada. Za kretanje u vanjskim prostorima preferiraju se dobro poznate rute. Iako se i kretanje videćih osoba uglavnom odvija po ustaljenim rutama, uloga ruta u kretanju slijepih posebno je izražena. Odlazak u nepoznat ili malo poznat prostor zahtijeva dugu pripremu. Većina je ispitanika takav izlazak opisala kao stresan i naporan, a neki su ga definirali kao „avanturu“ ili „junaštvo“. Upravo stoga slijepi se uglavnom kreću dobro poznatim rutama. Rute se „izgrađuju“, „postavljaju“, „označuju“ uz pomoć profesionalne osobe (peripatologa), prijatelja ili rodbine, rijetko samostalno. Prateća osoba obično pomaže da se odaberu novi orijentiri. Prostor se s pratećom osobom prolazi nekoliko puta, ovisno o težini puta i iskustvu slijepe osobe, dok se ne nauči („probavi“).

Rutama se povezuje mjesto stanovanja s mjestom rada ili studija, udrugom slijepih, trgovinom, ambulantom, crkvom, bazenom, mjestom za šetnju i drugim vrstama rekreacije, kulturnim ustanovama. Izbor rute pri tome određuje faktor pristupačnosti i sigurnosti. Prijevoz tramvajem preferira se u odnosu na pješčenje jer implicira „manje odluka, manje opasnosti, teškoća“. Hod po nogostupu ravne brze autoceste preferira se u odnosu na prolazak kroz živo naselje „jer je jednostavniji“. Faktor pristupačnosti i sigurnosti može odrediti i izbor same destinacije. Neki naši ispitanici rekli su da na njihov izbor kazališta utječe činjenica prolazi li kraj kazališta tramvajska linija i ima li kazališna zgrada stuba, a kao faktor za odabir područja rekreativne šetnje naveli su ravnu stazu i mali broj biciklista.

Ukratko, kretanje po poznatoj ruti štedi ne samo živce nego i vrijeme, i polazi od principa koji su ispitanici definirali na sljedeći način: „najkraći je put onaj koji znam“ (A. L.), „najbrži put je za mene onaj najsigurniji“ (Ž. B.).

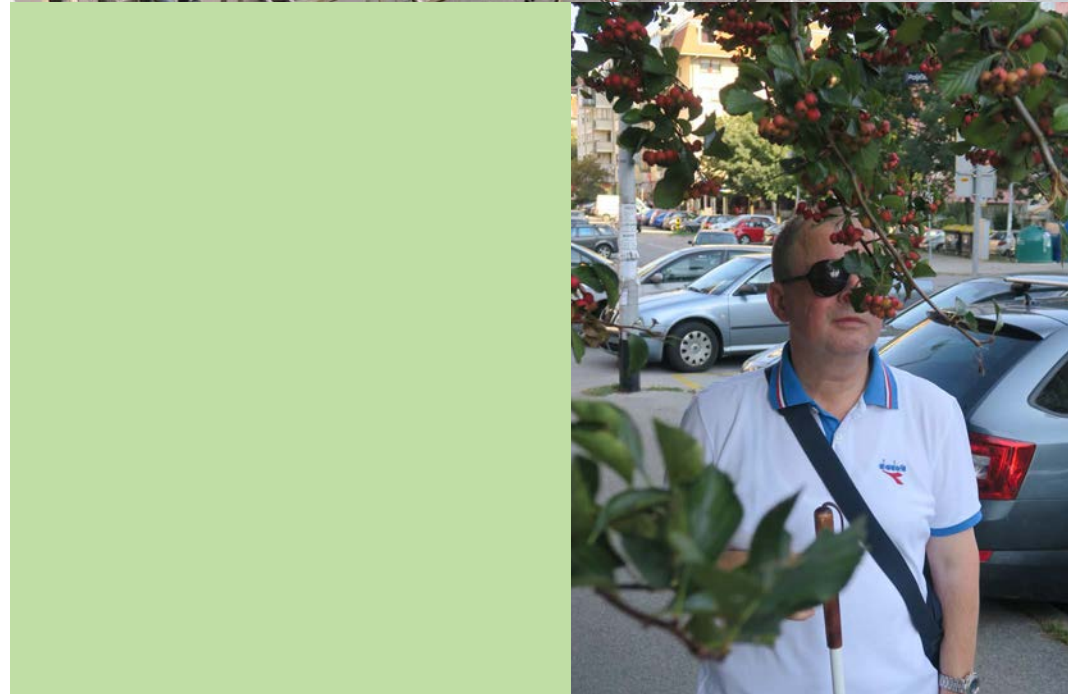
Svaka je ruta, zapravo, niz povezanih orijentira. Pri tome se, za razliku od videćih osoba koje se uglavnom koriste orijentirima vidljivima izdaleka, slijepi koriste orijentirima bliskima tijelu, manjim objektima koji upozoravaju na mjesto gdje treba skrenuti ili potvrđuju da se osoba nalazi na pravome putu. To su objekti bliski tijelu – dostupni dodiru, sluhu ili njuhu. Upravo su prostorno bliski orijentiri ključevi za vlastito lociranje u prostoru grada.

Za slijepce je najvažnije svojstvo orijentira njegova prostorna stabilnost, činjenica da će objekt koji se uzima kao orijentir biti na istome mjestu svaki put kad se ponovno dođe u to područje. Nešto „čvrsto“, što je „stalno tu“, nešto što se „neće maknuti“ jest nešto „što potvrđuje da je osoba na pravome mjestu“. To može biti trgovina ili rešetka kojom se ona zatvara, stablo, ispupčenje na zgradi, ulegnuće na ulazu, stuba, kamena vaza, poklopac, pothodnik, živica, klupa, nizbrdica ili uzbrdica i dr. Kako je već spomenuto, opisi puta u intervjuima sastoje se od dugih lista upravo takvih stalnih elemenata, preko kojih se očito konceptualizira prostor.

Sigurno kretanje gradom uz pomoć bijelog štapa odvija se praćenjem rubova. Rub pločnika, rub zgrade, rub između asfalta i trave – sve su to linearni elementi prostora koji slijepima osiguravaju pravac kretanja. Više intervjuiranih osoba, korisnika bijelog štapa, izjavilo je da jedini je prostor gdje se ne kreću uz rub prostor kuće.

Upravo obilježje rubova, uslijed kontinuirane izgrađenosti, čini zagrebački Donji grad (izuzev glavnoga gradskoga trga, o čemu će biti riječi poslije)

u očima većine intervjuiranih vrlo ugodnim dijelom grada. Pravokutni raster ulica, gusta izgradnja i dobri pločnici, bez rupa i neravnina, omogućuju kontinuirano kretanje uz rubove zgrada, pa tako olakšavaju mobilnost i čine taj dio grada prilagođenim odnosno sigurnim za slijepce.



S druge strane, **odsutnost rubova** čini slijepima veliku poteškoću, jer, kako je rekao jedan od ispitanika, „štap se ovdje nema na što orijentirati“. Problem čine i rubnjaci spuštene za potrebe osoba s drugim vrstama invaliditeta (osoba u kolicima), jer se slijepa osoba, prelazeći takav rub, nehotice može naći u području kojim se kreću automobili.

Široki prostori bez rubova, poput trgova i parkova, za mnoge su nepremostiva prepreka. U intervjuima su se takvi prostori često spominjali kao „otvoreni prostori“ u kojima slijepi ne mogu sačuvati pravac kretanja – zbog odsutnosti rubova koje bi mogli pratiti. Upravo je zbog „otvorenosti“ zagrebački Trg bana Jelačića najčešće imenovan kao dio grada vrlo neugodan za kretanje, pa se on nastoji izbjeći.

Zbog istih razloga problematične su i gradske četvrti s razrijeđenom morfologijom i diskontinuiranom gradnjom. Novi Zagreb je u intervjuima najčešće spominjan kao gradska četvrt vrlo neugodna za kretanje zbog „ogromnih prostora između zgrada“, „uvučenosti zgrada“, „nekog čudnog osjećaja otvorenosti“, „otvorenih prostora bez orijentira“. „Ovdje se čovjek lakše izgubi“ – komentirao je I. K.

S obzirom na važnost artikuliranih (prepoznatljivih) zvukova za orijentaciju slijepih – **prostori s prometnom bukom** doživljavaju se kao vrlo nesigurni. „Buka je nama neprijatelj“, komentira A. L. „U takvim prostorima sam i slijep i gluhi – ne vidiš što se događa, a ništa i ne čuješ.“ To se u prvome redu odnosi na velika raskrižja (Savska–Slavonska, Savska–Vukovarska, Vukovarska–Držićeva i dr.) koja se percipiraju kao „ogromni, ogromni prostori s velikom bukom“ – tramvajskom, pješačkom, cestovnom. Prelazak raskrižja Vukovarska–Držićeva Z. B. je opisao „kao ruski rulet“, a mnogi intervjuirani priznali su da velika raskrižja jednostavno izbjegavaju. U uvjetima odsutnosti rubova i prisutnosti dezorijentirajuće buke čak ni zvučni semafori ne pomažu slijepima da na

križanjima sačuvaju pravac i da ne uđu u zonu kretanja automobila.

Zbog važnosti zvukovnih elemenata krajolika – i estetika se krajolika, izgleda, doživljava preko zvuka. Među mjestima u kojima najviše uživaju mnogi su intervjuirani nabrojili mirna i tiha mjesta sa zvukovima prirode: Tuškanac, Dubravkin put, Sljeme, Zrinjevac i druge parkove.

Kaotični prostori, prostori bez pravilne strukture, kao i neravni prostori (s rupama na pločniku, stubama i sl.), otežavaju kretanje te se također percipiraju kao neugodni. U tome su se kontekstu najčešće spominjala rubna područja grada. S. T., koja živi na rubu Sesveta, svoje je ograničeno kretanje kvartom objasnila lošim pločnicima s rupama i neravninama, „kvrjavim putevima“ na kojima je kretanje sa štapom izrazito otežano.

Slijepima su neugodni i **prostori s velikom koncentracijom ljudi i predmeta**, a među njima se opet ističe glavni gradski trg. Reklamni stalci, kiosci, privremeni štandovi pretvaraju njegov prostor u nestrukturiran, nepostojan, kaotičan. Koncentracija ljudi čini slijepu osobu i njezin bijeli štap nevidljivima pa tako povećava vjerojatnost udaraca, padova, lomljenja štapa. Glavni se gradski trg u intervjuima uglavnom pojavljuje upravo u tom kontekstu, kao mjesto rizika. F. S. Trg bana Jelačića za vrijeme adventa opisuje kao „doslovno minsko polje“, gdje „možete samo otići poginuti“.



Predrasude

Borba s predrasudama i stereotipima nesumnjivo je jedna od težih zadaća koje se postavljaju pred društvene politike usmjerene na izjednačavanje mogućnosti osoba s invaliditetom. Jer stereotipi o slijepima dugoga su trajanja, a povezani su s višestoljetnom tendencijom pretvaranja fenomena sljepoće u simbol, metaforu, alegoriju. Iako simbol slijepoga muškarca kao putujućega pjesnika, barda, trubadura, kojemu su očito pridonijele i skulpture slijepoga Homera,¹⁰ romantizira sljepoću, on je samo izuzetak od osnovnoga pravila prema kojem se sljepoća svodi na negativne kategorije. Cesare Ripa je 1645. godine objavio u Veneciji priručnik *Ikonologija ili moralni amblem*¹¹ u kojem je prezentirao ikone odnosno slike-alegorije kojima su u raznim kulturama i vremenima (od Egipćana, Grka i Rimljana do njegovih suvremenika) reprezentirani različiti pojmovi. Među takvim reprezentacijama, za koje su urednici engleskoga londonskoga izdanja Ripine knjige (1709)¹² pisali da „utjelovljuju naše misli te ih tako čine vidljivima“, jesu i slijepe osobe. Obje su žene i obje prikazuju negativne pojmove – neznanje (*ignoranza*) i idolopoklonstvo (*idolatria*).

Metafora sljepoće, čvrsto ukorijenjena u mitologiji kao alegorija neznanja i zaslijepljene svijesti, redovito se reproducirala u ikonografiji europske umjetnosti. Među najpoznatijim umjetničkim djelima jest *Parabola o slijepcima* na kojoj Pieter Bruegel slikom slijepih što vode jedan drugoga „prikazuje, s okrutnošću kojoj nema ravne u njegovim ostalim djelima, kako je čovjek bespomoćan i izložen pogibelji ako, dok posjeduje tijelo, nije u stanju svoju glavu koristiti na pravi način“.¹³

Negativna stereotipizacija sljepoće neprestano se reproducira i u jeziku. U engleskome jeziku, kao što vidimo iz rječnika,¹⁴ slijep je ne samo onaj tko ne vidi nego i onaj tko ne primjećuje ili ne razumije, i onaj tko je nerazuman ili neuračunljiv. U hrvatskome rječniku sinonima svi sinonimi riječi *slijep* jesu negativni: „neupućen“, „nepismen“, „glup“, „nekontroliran“, „nepromišljen“, „nerazuman“, „nerazborit“ itd.¹⁵

Reproduciranjem tih i takvih reprezentacija fizičko se oštećenje uključuje u društveni imaginarij u obliku negativnih stereotipa. Sudjeluju u tome i suvremeni mediji. Na osnovi svoje pomne analize tretiranja invaliditeta u medijima Barnes zaključuje da se u knjigama, filmovima, televiziji i tisku reproduciraju stereotipi koji medikaliziraju, patroniziraju, kriminaliziraju i dehumaniziraju osobe s invaliditetom.¹⁶

Iz intervjua provedenih u našem istraživanju vidi se da negativan javni imaginarij u odnosu na slijepe postoji i u Zagrebu te utječe na diskriminatorne odnose i prakse, osobito u javnim prostorima grada.

Evo nekih fragmenata iz intervjua:

A. Š., koji je izgubio vid zbog prometne nesreće, konstatira:

Puno, jako puno ljudi koji vide imaju jako, jako velike predrasude prema osobama koje ne vide. Oni su uglavnom osobe koje ne vide stavili u osobe drugog reda. Manje sposobne ili manje vrijedne.

M. T. također misli da se slijepe u Zagrebu svrstava u osobe „drugog reda“, pa iznoseći svoja iskustva s putovanja u Norvešku konstatira:

Tamo je sve nekako puno mirnije, smirenije... Bez obzira što su oni tako umjereni, vrlo su susretljivi i, dapače, imaš osjećaj da, ne znam, u Norveškoj se ne osjeća ta razlika da sam..., mene kao invalida..., naprosto odnos ljudi prema invalidima je sasvim drukčiji. Kod nas je to još uvijek...

Vujačić¹⁷ i Stanimirović¹⁸ pisali su da zbog neinformiranosti o sljepoći oni koji vide često izbjegavaju ulazak u neki socijalni odnos sa slijepom osobom, imaju iracionalne strahove od slijepih, gledaju na njihove teškoće kao na nešto nepoznato i opasno. Na to upućuje i sljedeći odlomak iz našega zagrebačkoga intervjua:

A bilo je i slučajeva da se neki boje, jer se boje naše reakcije – kako ćemo mi reagirati ako oni nas pitaju za pomoć... Pa ne znam, onda sam imao prilike doživjeti da neka osoba ne želi pomoći, jer joj je neugodno. Iz kojeg razloga neugodno, ne znam, ali uglavnom neugodno. (H. K.)

Na osnovi intervjua provedenih u Zagrebu možemo izdvojiti više problema povezanih s percepcijom slijepih kod dominantne populacije.

Iz intervjua možemo iščitati da slijepi osjećaju kako ih dominantna populacija homogenizira i poistovjećuje s invaliditetom. Stoga riječ *slijepac*, koja se često koristi u razgovornom jeziku, smatraju uvredljivom, jer ona, kao imenica, signalizira osobu u cjelini, dok prihvatljivi oblici s pridjevom *slijepi/slijepa/slijepe* ukazuju samo na jedno obilježje osobe, čiji se identitet ne svodi samo na to tjelesno obilježje/oštećenje. Problem poistovjećivanja osoba s njihovom sljepoćom, odnosno svrstavanja u grupu koja se percipira kao homogena, u znanstvenoj se literaturi propituje u okviru doktrine validnosti (engl. *ableism*), koja tjelesnu sposobnost prihvaća kao normu, marginalizirajući pri tome sve one koji se u tu normu ne uklapaju. Svi oni koji se ne uklapaju u standard „normalnosti“ pri tome se konstruiraju/shvaćaju kao „ne-validni“, odnosno „in-validi“, kao Drugi.¹⁹ Unutar takve koncepcije „invaliditet i osoba tretiraju se kao sinonimi“.²⁰ Dakle, osoba s invaliditetom poistovjećuje se s njezinim invaliditetom, dok druge njezine karakteristike odlaze u drugi plan. Osobe s istom vrstom invaliditeta homogeniziraju se, njima se pripisuje isti identitet, one se svrstavaju u Druge. Stoga su neki od intervjuiranih

imali potrebu istaknuti:

I zapravo, nekako počinjem prihvaćati sve više da se mi, nažalost, moramo ljudima dokazivati u mnogim stvarima. Da im zapravo pokažemo da smo isti, da smo jednako sposobni za sve, samo što ne vidimo. (H. K.)

A. K. je opisao samo neka od vlastitih iskustva reprodukcije „drugosti“ u javnosti:

Stanemo [u tramvaju] naprijed, pa pričamo. Zavučemo se tamo u ćošak, od vozača tamo lijevo. I sad netko veli: „Hoćete sjest?“, a čujem žena veli: „Ne, oni vam neće sjediti“. Znači neće reći „slijepi“ nego „oni“. Ili vele: „Imam ja tako jednog prijatelja, imam takvoga kao vi“, neće reći „slijepoga“, nego „imam takvoga kao vi“.

„Drugost“ slijepih ponekad se konstituira tako da im se pripisuju neke „neobične“ karakteristike. Obično je to vjerovanje da slijepi čuju bolje od ostalih. S takvim se stereotipima slijepi u Zagrebu, sudeći po intervjuiima, često susreću:

Kada počneš gubiti vid više se koristiš ostalim osjetilima. To je jako velika zablude kada ljudi koji vide vele, aha, ono, slijepe osobe bolje čuju, imaju bolji opip, bolji miris. U principu to nije točno, samo počinju osvještavati ostala osjetila i upotrebljavati ih više. (K. Š.)

Ima jedan stereotip da su slijepi, ne znam, bolji glazbenici, da bolje pamte, ali to nije točno. Slijepi su isto ko i svi drugi. Ima i onih koji dobro pamte, a ima i onih koji ne pamte. Ima onih koji ... bolje se snađu ili ne, ili koji su dobri glazbenici, a ima onih koji nemaju sluha, naravno. Tako da... to su stereotipi, koje ja ne prihvaćam. (A. K.)

Problem s kojim se slijepi često susreću jest redovito podcjenjivanje njihovih sposobnosti. Pri tome nepovjerenje prema sposobnostima slijepih proizlazi iz činjenice da videće osobe često ne primjećuju i

ne osvješćuju koliko informacija dobivaju (ili mogu dobiti) od drugih osjetila. S obzirom na to da žive u svijetu u kojem su simbolizam i oblici komunikacije izrazito vizualni, videći ljudi ne mogu zamisliti da može biti ostvariv ili prihvatljiv samostalan život bez vida.²¹ Zagrebački kazivači redovito su spominjali da videće osobe, pogotovo one koje ih slabije poznaju, podcjenjuju njihove sposobnosti da samostalno obavljaju svakodnevne rutinske stvari.

Ljudi misle da mi zapravo ne možemo skoro ništa, ... onda budu ta sažalijevanja i ne znam šta. (H. K.)

Nedovoljna informiranost o sposobnosti slijepih da bez pomoći obavljaju nužne svakodnevne stvari ima negativne posljedice ne samo na razini imaginacije nego i na razini stvarnosti. M. T. je, naprimjer, upozorila da slijepa osoba, kao podstanar, vrlo teško u Zagrebu može unajmiti stan „jer se ljudi boje da ako uzmu slijepu osobu ... da će morati mu sve živo pomagati, da će ga morati maltene oblačiti“.

Sudeći prema iskustvima slijepih, videće osobe ponekad nesposobnost slijepih da vide shvaćaju kao njihovu opću nesposobnost.

M. K. opisuje sljedeću scenu kod javnoga bilježnika, kod kojega je bila radi ovjere potpisa za punomoć:

Bilježnik je izašao iz te svoje kancelarije i veli: „Gospođo, jeste vi razumjeli sve što trebate, šta piše u toj vašoj punomoći?“ „Da“, ja velim, „jesam.“ A on veli: „No, hvala Bogu, vi ste normalni i vi ste razumjeli!“

S problemom apriornoga nepovjerenja u njihove sposobnosti da obavljaju zahtjevnije zadatke tokom studija ili na poslu, odnosno prilikom zapošljavanja, susrela se većina ispitanika.

Na fakultetu sam se često susretala s pitanjem – pa dobro kak vi uopće učite. I shvatite po ponašanju nekoga, po njegovom držanju, da on jednostavno

misli da vi niste dorasli tom zadatku. (M. K.)

Automatski te pitaju: „Kako ti možeš išta na računalu? Kako, kad ne vidiš?“ A zapravo, što god se tiče računala, telefonije – u pogledu toga možeš sve potpuno kao i videći. Sve, samo ne slike. Što god se tiče informatike, a nisu slike, možeš sve najnormalnije. (A. Š.)

Neinformiranost i nerazumijevanje radnih kapaciteta slijepih prilikom zapošljavanja vidljivi su i iz sugestija koje ponekad dobivaju, npr. da umjesto posla potraže invalidsku mirovinu, odnosno da pronađu „primjerenije“ mjesto i sl. Jedan od najgrubljih oblika podcjenjivanja opisao je A. K.:

Kada se naši ljudi natječu [za posao], onda su poslodavci skeptični, naročito sad, ovi privatni. Ja sam se nekada jako puno bavio zapošljavanjem. Kad sam bio predsjednik [lokalne] udruge, onda smo mi išli po tim poduzećima, po općinama zapošljavali ljude. I onda, jedan je rekao: „Znate šta, ja bih svakom slijepom kupio harmoniku, neka on svira tako pred crkvom, negdje na raskršću, i tako bih ja riješio taj problem slijepih“.

Kao što vidimo iz navedenih odlomaka, predrasude, koje prerađuju tjelesno obilježje u negativnu kognitivnu shemu, materijaliziraju se u konkretnim preprekama za osobe s invaliditetom. Stereotipi, predrasude i neinformiranost transponiraju se za slijepu u realne poteškoće – u pronalasku posla, stana, životnoga partnera.

Pet vizura

Bolja informiranost o slijepima nesumnjivo je jedan od najučinkovitijih načina da se prevladaju predrasude. Imajući među ostalim i to na umu, prezentirat ću ovdje pet narativa, pet životnih situacija, petero osoba, koje malo što ujedinjuje osim sljepoće i Zagreba, grada unutar kojega se razvijaju i odvijaju njihove putanje.

Biti gazda u prostoru

Ivan Kolar je muškarac u pedesetim godinama, rođen u Podravini. Radi u tiskari Centra za odgoj i obrazovanje „Vinko Bek“, gdje, među ostalim, priređuje taktilne geografske karte za slijepce. Ivan je počeo gubiti vid već u prvoj godini života, a s deset godina je potpuno oslijepio.

U sljepoću sam ušao na bezbolan način. To nije za mene bila velika trauma jer je to išlo malo po malo. A nisam nikad ni imao puno vida.

Slova u knjigama koje su čitala starija braća sjeća se kao „malih mrljica“. Roditelji nikad nije mogao razlikovati vizualno:

Roditelji su meni imali nekakva slična lica. Ali se sjećam djedovog lica jer je on imao nekakve piknice i bijelu kosu sijedu.

Ivan se sjeća boja. Ali danas on boje kodira na svoj način, tj. svjestan je subjektivnosti svojih predodžbi.

E, samo je sad pitanje – kad bi čovjek sad ponovno progledao, da li bi te boje zapravo bile još uvijek takve kakve pamtim ili su one možda kroz vrijeme kod mene dobile nekakav drugačiji... To su zapravo moje pretpostavke boja.

Uvijek nekako razmišljam, ako je nešto plavo ili crno, nekako mi se čini, pogotovo kod odijevanja, da bi mi to moglo biti bolje. Dok, naprimjer, bijelo, znam, ako se negdje malo naslonim, odmah mogu zamazat. Ili ako je nešto žuto ili crveno ili jarko... to je onda nekako ekstravagantno, da to baš nije za mene, za moj, kako bih rekao, ukus...

Rekonceptualizacija vizualnoga u smisaono, koju prepoznajemo u načinu na koji Ivan interpretira boje, vidljiva je i na primjeru njegovih snova.

Snovi su manje-više, ono, događaji. Znači, ne slike nego događaji. Znači, nešto se dogodilo, nekoga si sreo, nešto si napravio, nešto te taj dan mučilo pa si o tome sanjao. Znači, događaji uglavnom, ne slike. Slike..., ne znam, evo jednostavno se ne sjećam kad sam nešto baš sanjao da mi se baš bila nekakva slika vraćala. To je možda bilo prije – kao klinac, ali toga se više ne sjećam.

Iako se do potpunog gubitka vida samostalno kretao po dvorištu te je išao k susjedima, igra s vršnjacima uvijek je bila problem:

Neću reći da se baš nikad ni s kim nisam igrao. To bih lagao, ali drugi moji vršnjaci nekako su se nerado igrali sa mnom. Lagano su me izbjegavali baš zbog toga što nisam mogao baš biti kao oni... nisam mogao raditi baš sve što i oni. Znae kako vam je to na selu. Onda su oni usporeni, ne mogu ić trčat, ne mogu ić krast neko voće, i onda im ja smetam. Znae kako je to.

Ivan je došao u Zagreb sa sedam godina, u osnovnu školu Zavoda za rehabilitaciju slijepce i slabovidne djece u Nazorovoj ulici. Iako je danas nacionalna obrazovna politika usmjerena na uključivanje djece s invaliditetom u redovni odgojno-obrazovni sustav, Ivan smatra da je sa svojom specijaliziranom osnovnom školom imao sreće. Tamo je dobio „osnovne stvari za daljnji život“: umijeće orijentacije u prostoru, svakodnevnne vještine.

U tim zatvorenim domovima... tim, kako se to veli, „segregacijskim ustanovama“, više se moglo na tome raditi, zato što su tu bili stručnjaci svaki dan s tobom. Defektolozi... i ne samo defektolozi. Ja sam, naprimjer, zemljopis najviše naučio od čovjeka koji nije imao veze s defektologijom, nego je baš bio profesor zemljopisa, ali budući da je imao dugogodišnju praksu [rada sa slijepima], znao je jako dobro približiti nama i karte i samu geografiju kao predmet... Kao osnovnoškolci smo se već spuštali gore iz Navorove u Zagreb dolje u centar, proučavali te ulice, gdje i kako, šta je Britanac u odnosu na Ilicu, tadašnji Trg Republike...

Nakon osnovne škole Ivan je završio srednju školu Centra za odgoj i obrazovanje „Vinko Bek“, gdje je stekao zanimanje telefonista, a s obzirom na to da ga je „daleko više privlačio rad s knjigama, a to su shvatili i profesori“, već je u srednjoj školi počeo korigirati knjige na Brailleovu pismu, a nakon završetka škole zaposlio se u tiskari, gdje radi i danas na pripremi udžbenika i popratnih materijala na Brailleovu pismu.

Ivanov je život vrlo aktivan. U planu aktivnosti, kako kaže „mogo bi se uspoređivati, svakako, s ljudima koji su aktivniji u svojem životu“.

Znaju meni nekad kolegice reć – pa ti imaš burniji život nego mi. Zašto? Zato što ja nakon posla odem u udrugu, di se bavimo elektronskim govornim pikadom. Kad nije bilo pikada, bavio sam se jednim posebnim sportom za slijepa koji se zvao goalball. Ako odem u grad, rijetko dolazim doma prije deset, pola jedanaest. Onda vrlo često, kad imam prilike, dođem u Podravinu, u Đurđevac; imam tandem dupli bicikl i vozim se s nećakom. Prođemo po desetak, petnaestak, dvadesetak kilometara.

Po gradu se Ivan kreće isključivo s bijelim štapom.

Da mi netko uzme štap, to mi je gore nego da me lupi, razumijete. Ono, bez štapa vi niste samostalni i jednostavno taj štap vam mora bit u ruci

jer onda ste vi, kak se ono veli, gazda tog prostora... Vi ćete štapom zaobić neke prepreke – automobile, ulične kante za smeće, stupiće... Vi ćete njih sa štapom otkrit, vi ćete njih zaobić. Znači, jednostavno, bez štapa bi čovjek imao daleko više ozljeda do kojih i ovako dođe ponekad, sa štapom, a kamoli bez njega.

Ivan puno pješači gradom jer je uvjeren da se „najbolje svijet upoznaje hodajući“. Pri tome dobro memoriranje elemenata prostora smatra ključnim za slobodu kretanja slijepa osobe. Pamti prostor koji je jednom prošao. Ne broji korake („to bi bilo malo previše“), ali pamti orijentire:

Neka zgrada ili neko povišenje ili nekakva kanta za smeće može biti orijentir, razumijete? Kolko vam god ona smeta, ako sam našao tu kantu za smeće, a ona je tu stalno – aha, iza nje je ulaz u tu zgradu koju tražim.

Rad s taktilnim kartama pomaže Ivanu da konceptualizira prostor i da se u njemu slobodno kreće. Smatra da bi svaka slijepa osoba koja se želi samostalno kretati po gradu trebala biti svjesna svojega položaja u odnosu na strane svijeta i imati približnu predodžbu mreže gradskih ulica.

Ti moraš znati, ako izađeš na ulicu, da ako si okrenut prema sjeveru iza tebe je jug, da ti je lijevo zapad, a desno istok... Važno je da znaš šta je sjever, di je sjever, jug, istok, zapad. Upravo da bi mrežu ulica onda mogao smjestiti u nekakav pravi okvir. Inače bez toga nema ništa. Bez toga je kretanje daleko teže i, jednostavno, onda se moraš oslanjati daleko više na druge ljude i, ne znam, nekakvu pratnju. A, čujte, nitko te neće zabadava pratiti svaki dan.

Pri tome je poznavanje naziva ulica vrlo bitno:

Ljudi će vam i pomoć, ali ti moraš znat što ćeš njih pitati. Ako oni tebi kažu: ti si u Draškovićevoj, a ta tebi informacija ne znači ništa, onda je to beskorisno. Znači, ti moraš znati kako ta Draškovićevo ide, u kojem smjeru,

da je to ulica koja ide u smjeru sjever–jug. Da počinje odozgora kod Vlačke, da završava dole kod Branimirove. I onda, ako ti netko kaže: ti si na uglu sa Hembrangovom, sa Hatzovom, preko ti je Sheraton - onda znaš da do svoje udruge imaš još parsto metara. Ako ti ne znaš ni o Sheratonu ništa, ni o smjeru Draškovićeve, ni o ulicama koje se presijecaju, onda zapravo takvom informacijom nisi dobio bogzna što. Onda te mora netko voditi, a to onda nije samostalno kretanje.

Za razliku od većine slijepih, Ivan se ne kreće malim brojem ustaljenih ruta.

S vremenom, ako dobro savladaš prostor, onda ti sebi možeš dalje prečace raditi kako god želiš. Ja mogu na posao ići u ne znam kolko varijanti. Znači, mogu ići tramvajem do Draškovićeve, tamo presjedati na devetku; ili ću doći do Autobusnog kolodvora, ić na sedmicu pa do Šubićeve, pa na Zvonimirovu; tada moram dvaput presjedati. Ili ću otići skroz na Maksimirsku, pa ću se dolje spustiti, pa ću malo više hodati. Ili ću krenuti pješke preko, uz onaj stari Mercator, izbiti na Heinzelovu, po Heinzelovoj gore do Banjavčićeve, tamo prijeći preko semafora, ubacit se u Bužanovu, Bužanovom do Kušlanove... ili opet preko Volovčice... Znači, odem tramvajem do Ivanićgradske, dignem se po Ivanićgradskoj do Volovčice, pređem preko placu, ako trebam, nešto kupim tamo, onda se ubacim gore na Borongajsku, pređem preko onog pružnog prijelaza tamo na... industrijska pruga ona dole koja presijeca Donje Svetice. Pređem tamo, ubacim se unutra baš na onaj mali prolaz prema Harambašićevoj, i ja sam opet došao s te južne strane na svoj posao.

Istraživanje prostora navika je koju Ivan ima od djetinjstva. Kada priča o razdoblju srednje škole, prisjeća se kako su on i prijatelj Toni „svladavali“ prostor grada:

Mi smo vrlo često se znali uputiti u neki dio grada koji nam je nepoznat. I

malo po malo istraživati. Pitat ljude. Aha, ovo je sad ovo, ovo ovako... i onda drugi put, kad si došao u taj dio grada, bilo ti je već daleko jasnije.

Osim pješaćenja za Ivana je važno sredstvo spoznavanja prostora tandem bicikl:

Na tom biciklu može se daleko bolje poznavati prostor nego, naprimjer, u automobilu, gdje se zapravo brzo prođe... Kad ste na biciklu, vi onda točno osjećate prostor... Da l smo lijevo, da l smo desno, da l smo prešli preko pruge, jesmo prešli preko nekakve grabice, jame koja je meni tu u pamćenju ostala kao nekakva raspuklina na cesti, i onda kažem: aha, tu smo sad, to smo na ovoj cijevi di su popravljali, stavljali cijevi, nisu dobro zakrpali cestu. Ja točno mogu locirati gdje se mi u nekom momentu nalazimo. Uzbrdica, nizbrdica – sve su to faktori koji vam pokazuju gdje ste. Može se to i u automobilu, ali to nije ni blizu tako kao na biciklu.

Prostor se spoznaje i tijekom putovanja u tramvaju. Ivan priča da se vlastita lokacija, prije nego što su se u zagrebačkim tramvajima počele glasovno najavljujivati postaje, određivala po mnoštvu detalja puta:

Ako je od kolodvora skrenuo lijevo, ušli smo u Draškovićevo, ako je preskočio preko pruga, i išao je ravno, znači da je nekakva dvojka ili šestica te da ide po Branimirovoj dole prema Autobusnom. Znači, zavoj nekakav, nekakav polukrug, nekakav prijelaz preko pruge, sve to zapravo morate dobro izmemorirati, i onda ste jednostavno gazda u prostoru.

U Zagrebu za Ivana postoje neugodni i ugodni dijelovi. Među najugodnijima Ivan je izdvojio Sljeme.

Na Sljemenu je, dolje ispod tunela, napravljena ta invalidska staza onako preko tih potoka koji šume ispod vas. E tu se može uživati... Potok... pa čujete ptice... Miris, osjetite miris tog raslinja, tog bilja, cvijeća.

Najneugodnije se Ivan osjeća u prostorima s velikim brojem ljudi.

U gužvama se sve manje ugodno osjećam... Vi morate skraćivat štap da vam neko ne padne preko njega. Znači, ako skratite, onda je odmah rizik veći da ćete pogodit neki stup ili neku prepreku. Naprimjer, Trg bana Jelačića. To je veliki prostor, puno je ljudi. Znači, ti nekad, kad i tražiš neki orijentir, od puno ljudi ne možeš možda doć do njega. Naprimjer, ako ti je orijentir kiosk za novine na onoj južnoj strani prema [hotelu] Dubrovniku, ti nekad tamo ne možeš doć, koliko ljudi tamo kupuje, stoji. Ti se jedva probiješ ako trebaš kupovati nekakve novine. I onda takve prostore jednostavno zaobiđeš i odeš negdje di je manja frekvencija.

Vrlo je kritičan Ivan prema prostornom rasporedu unutar Autobusnoga kolodvora. Kaže da se i s dugogodišnjim iskustvom slijepoj osobi vrlo teško snaći na izlazima na perone, koji su „nabacani čudno“ te ih se „lako fula“.

Kao zagrebačku četvrt najneugodniju za kretanje slijepo osobe Ivan je, kao i većina drugih ispitanika, naveo Novi Zagreb.

Novi Zagreb je daleko teži za kretanje nego stara jezgra gdje su uličice i uže i tu se daleko lakše kretati. U Novom Zagrebu, gdje vi imate ogromne prostore između zgrada, tu se čovjek daleko lakše izgubi, tu su mu orijentiri teže dostupni nego što su u starom dijelu grada.

Slušajući Ivana, doista se uči o tome kako se grad može spoznavati bez vida i koliko se dobro on može poznavati. Poznavanje Zagreba, koje je stekao uporno istražujući prostor grada, za njega znači slobodu kretanja:

Da ti bez razmišljanja možeš izać van, a da ne razmišljaš kad će te netko pojesti, kad ćeš ti... Da si samostalan, da ne ovisiš o nikome. Da ne razmišljaš ni u jednom momentu – e, neću izaći van nekuda zato što ne vidim.



Lijepo je kad znam da mogu

Iva Šušak ima jedan posto vida. Po struci je socijalna pedagoginja. U vrijeme intervjua imala je dvadeset pet godina i bila je još studentica: položila je sve ispite i čekala obranu diplomskoga rada na Edukacijsko-rehabilitacijskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Istovremeno je na Sveučilištu radila kao volonterka u Centru za savjetovanje i podršku studentima.

Rodila se Iva u selu nedaleko od Slavonskoga Broda, s nasljednom genetskom očnom bolešću koja podrazumijeva progresivno propadanje vida. Nikad nije imala stopostotni vid, ali je u osnovnoj školi još mogla relativno dobro čitati crni tisak. Ivina priprema za sljepoću počela je još u razdoblju kada je vidjela. Iva u toj pripremi posebno ističe aktivnu ulogu svojih roditelja.

Moji su roditelji bili jako, jako, jako progresivni i jako su se interesirali oko svega toga. Vrlo su brzo došli do informacija da nema nekakvog sustavnog lijeka za tu bolest, i onda su se više okrenuli tome da se ja što lakše i što bolje prilagodim na život i da me pripreme na samostalno funkcioniranje.

Među ostalim, naučila je Brailleovo pismo dok je još vidjela, jer, kako kaže „moji su roditelji smatrali da je slijepa osoba nepismena ukoliko ne zna svoje matično pismo, to jest Brailleovo“. Već u osnovnoj školi Iva se uključila u Program integracije Centra za odgoj i obrazovanje „Vinko Bek“, što je podrazumijevalo da živi s roditeljima, ide u školu sa svojim vršnjacima, a istovremeno ju je profesor-rehabilitator iz Centra „Vinko Bek“, koji ju je redovito posjećivao, učio vještinama potrebnim slijepoj odnosno slabovidnoj osobi. Jer, kako kaže Iva, „znali smo da se može desiti da se sutradan probudim a da je bolest progredirala“.

Uključivanje u program Centra donijelo je Ivi ne samo praktične vještine nego i znanja o svim novim pomacima vezanima uz oštećenje vida: novim tehnologijama, novim pravima i mogućnostima na području socijalne skrbi i mirovinskog osiguranja.

Srednju je školu Iva odabrala prema vlastitoj želji. Iako su joj na profesionalnoj orijentaciji preporučili da se školuje za fizioterapeuta, upisala je opću gimnaziju u Đakovu. Kako bi bila uspješna u školi, Iva, koja u to vrijeme nije više vidjela slova na tipkovnici, provela je ljeto između osnovne i srednje škole učeći tipkati sa svih deset prstiju i koristiti sustav za rad na računalu – s govornom jedinicom i čitačem zaslona. Iako se zna da učiti preko takvih sustava nije nimalo jednostavno (o čemu je svjedočilo i više sugovornika u našem istraživanju), Ivi je, koja za sebe kaže da je „auditivni tip“, takvo učenje osiguralo uspješan završetak škole, a poslije i fakulteta.

To mi je jako, jako olakšalo srednju školu, zapravo, meni je srednja škola bila vrlo zabavna, vrlo lagana, jer mi je to bio veoma brz, jako lak način za učenje.

Za studij je Iva odabrala studij socijalne pedagogije u Zagrebu. Međutim, kad je došla u Zagreb, shvatila da se ne može kretati samostalno.

I onda sam došla u Zagreb, bezveze, tako jedan dan, i vidjela sam zapravo da nema šanse, da se tu ne mogu kretati bez štapa sama... U tim trenucima nisam uopće razmišljala o štapu. Samo sam razmišljala da se ne mogu kretati sama, da se moram kretati s nekim. Onda sam si razmišljala, pa neće me netko svaki dan voditi na faks. Ali sam imala nebesku ideju da ću upisati faks i krenuti na faks, i da ću paralelno učiti to kak se hoda.

Uspješno je položila prijemni ispit za studij u Zagrebu, ali je na preporuku socijalne radnice upisala mirovanje i jednu godinu boravila je na Odjelu

za psihosocijalnu rehabilitaciju odraslih Centra „Vinko Bek“ te uz peripatologinju „doslovno učila Zagreb“.

Ali ne samo kako doći od točke A do točke B. Mi smo prolazili i klubove i kazališta, kina... Ako smo željeli ići, ne znam, u Jazz Club, peripatologinja bi nas to jutro odvela da naučimo put, usput bi naučili još, ne znam, kako doći do nečeg drugog. I rekla je: „Evo, sad tu prošetamo tri puta“; ako smo dobro svladali, onda je ona rekla: „Evo, večeras možete tu ići“.

U Centru je Iva savladala tehniku korištenja bijeloga štapa, upoznala se s kvartovskom infrastrukturom i s potrebnim lokacijama u gradu.

Mi smo bili u Kušlanovoj. Prvo smo morali savladati unutarnji prostor. Onda smo krenuli na kvart, svoj kvart. Prvi dućan, prvi kafić. Zvonimirova, Svetice, Maksimirska, dolje do Heinzelove... to je taj negdje kvart gdje smo mi najčešće... Onda smo krenuli učiti kako doći od Autobusnog kolodvora i kako otići do Autobusnog kolodvora. Ili do Željezničkog, kako je kome trebalo... Učili smo ljekarnu, ambulantu... sve što moraš obaviti. Ne znam, frizerske salone, učila sam kako doći do crkve... do studentskog doma gdje ću živjeti, od studentskog doma do fakulteta, tramvajске stanice, kafića, trgovine u krugu fakulteta, do knjižnica, do kluba gdje sam tada trenirala veslanje.

Onome što Iva zove „učenjem grada“, kako vidimo iz razgovora, pridonijele su taktilne karte. S obzirom na to da taktilnih karata nije bilo puno, one su se nadomještale improviziranim prikazima gradskih struktura na šahovskoj ploči ili uz pomoć kutija šibica.

U tom trenutku, kad sam krenula po Zagrebu, imala sam jako puno problema. Zato što smo zapravo znali samo rute. Nekako smo išli šematski, rutinirano. Ja bih znala doći od točke A do točke B, ali zato što sam znala [rutu], ne zato što mi je bilo jasno gdje se što nalazi... Dok mi nisu donijeli

neke taktilne karte i dok jedan peripatolog nije sa mnom sjeo za šahovsku ploču, jer mi nismo imali baš puno taktilnih karata. I dan-danas, kad meni netko, naprimjer, pokaže, posloži, ne znam, po stolu: to ti je tu, to ti je tam, to mi je puno lakše za shvatiti. Bit će mi dovoljno to, ne mora mi uopće ići sa mnom pokazati.

Iva smatra da je upravo zahvaljujući taktilnim kartama i njihovim improviziranim nadomjescima razumjela strukturu grada, odnose njegovih dijelova:

... da razumijem, zapravo, odnose. Da skužim, zapravo, da mi bude jasno gdje se što nalazi, ne samo da znam doći do toga, kao: sjedni na tramvaj, idi ravno, skreni lijevo; nego da znam gdje se [nalazim], koji je to dio grada, da i sama kasnije, kad mi netko kaže: to ti je tu i tu, da ja znam kako se na toj lokaciji...

Nakon godinu dana Iva se već samostalno kretala po Zagrebu:

Uselila sam se u studentski dom i, ništa, onda je došao prvi dan faksa i išla sam sama.

Danas se u kretanju gradom Iva prvenstveno oslanja na bijeli štap.

Jednom prođem rutu sa štapom, i to je to – ja ju znam. O.K., možda ne savršeno, možda ću treći put, kad budem išla, otkriti nešto drugo, na što bih trebala obratiti pažnju, a sa videćom osobom mogu šesnaest puta prolaziti isto, mozak mi je na paši, nemam pojma gdje sam prošla... Bijeli štap olakšava kretanje jako, jako puno, čak i slabovidnim osobama koje ga možda ne trebaju u tolikoj mjeri, ali čisto iz razloga što je on jedan simbol i obilježava, drugi ljudi će bolje paziti na tebe. A s druge strane, ako se pravilno krećeš, ti možeš dobiti toliko puno informacija o svojoj okolini putem bijelog štapa. Od tla po kojem hodaš do zgrade pored koje prolaziš.

Važne su i informacije koje se dobivaju preko sluha. „Ja sam jedno veliko njuškalo“, kaže o sebi u šali Iva, „moram sve znati, meni su uši uvijek otvorene.“

Ako dobro slušaš, možeš stvarno jako puno toga znati, ne samo, znači, da li je zgrada pored tebe, nego kakva je ona, kolika je ona, da li je stambena, da li je poslovna, da li je ovo, da li je ono. Stvarno jako puno informacija i ti sve informacije kasnije koristiš da što brže i što lakše prolaziš tom rutom. Bez straha. Mislim, ajmo reći, što sigurnije, da ne kažem brže i lakše... Na početku se mi samo orijentiramo na štap, na to da detektiramo prepreke, a kasnije tek počneš osvještavati druge nekakve osjete koje imaš. I počneš taj zvuk... oslanjati se više na zvuk nego na dodir tog štapa. Jer, šta ja znam... znaš jednostavno. Ne moraš ići uz zgradu da bi znao da je haustor, nego znaš da je haustor zato što jednostavno to možeš osjetiti. Ali to je definitivno vještina i to je nešto s čim napreduješ što više hodaš vani.

Zbog strasti da istražuje prostor, sama, uz pomoć vlastitih osjetila, Iva je skeptična i prema GPS-navigaciji za slijepe i prema pomoći psa vodiča.

Hodati po uputama GPS-a je isto kao kad radiš na kompjuteru i koristiš kratice, a zapravo ne znaš mehanizam na koji ti funkcionira. Kad se krećeš s GPS-om, ako obraćaš samo pažnju na upute, onda zapravo zaboraviš obraćati pažnju na sve popratne sadržaje koje prolaziš usput. Ja idem sa štapom pa ću zapeti za izlog, pa ću znati da je tu dućan... Ako se oslanjaš na sebe i prostor oko sebe, a ne na uputu: „idi ravno, skreni desno“, dobiješ puno informacija i znaš kako prostor izgleda za kasniju uporabu. To je isto tako kao kad uče slijepe radu na kompjuteru: uče ih: „stisneš Control C – kopiraš, Control V – zalijepiš“, a oni ne znaju što se desi, ne znaju da to isto možeš napraviti ako otvoriš Edit meni. Znači, zaboravi se na koncepciju, na sustav. Isto tako i oni koji se sa psom kreću. Pas ih provede između stupa, između auta, nađe zeburu, a oni nemaju pojma kraj čeg su prošli... Nema

povratne informacije o prostoru. Nemaš pojma, možeš deset godina ići kraj jedne te iste zgrade sa svojim psom i ne znat da je tu najbolji kebab na svijetu.

Ipak, u kretanju po gradu Iva se koristi aplikacijom na pametnom telefonu, ali takvom koja ne daje upute, nego informaciju o lokacijama objekata te tako Ivi omogućuje da sama donosi odluke na osnovi informacija:

[Aplikacija] meni neće reći kako da dođem do tamo. Ona će meni samo konstantno davati informacije gdje je [objekt koji tražim]. A moje je da štapom detektiram put, prijelaze i sve drugo.

I sama je Iva, kao članica tima od četvero studenata, osmislila mobilnu aplikaciju za pomoć slijepim i slabovidnim osobama za lakše snalaženje u zatvorenim prostorima. Sustav koji su nazvali *Indoor Vision* pokazuje korisniku put do željene točke uz pomoć zidnih markera. S tim je sustavom Iva, zajedno sa drugim članovima tima, došla čak do finala Microsoftova softverskog inovacijskog natjecanja za studente - „Imagine Cupa“ u Sydneyu.

Iva je putovala i u SAD („na jedan program u sklopu faksa“), te po Europi („najviše nekakvi izleti i to“).

Ivina dnevna rutina u Zagrebu odvija se između fakulteta, radnoga mjesta, stanovanja, teretane, mjesta opskrbe. Topografiju i dijapazon njenih kulturno-zabavnih aktivnosti dobro opisuju sljedeći odlomci iz intervjua:

Često idem u muzej – ako znam da se nešto smije taktilno... u Laubu, u Gliptoteku... I volim ići... Bili smo u Muzeju torture... to smo sve dirali. U MSU u principu ne daju, zabranjeno je, ali nikad me nitko nije pozvao na red. Isto tak, ne znam, bili smo i u Muzeju grada Zagreba, u principu, zabranjeno je diranje, ali te nitko neće upozoriti ako ti to popipaš čisto dojma radi, a ne

da sad nešto trgaš...

[U klubove] idemo subotom, ali subotom kad izlazimo, onda štap nosim samo oko ruke, jer nas uvijek ide čopor cijeli, više videćih ljudi, pa onda idemo skupa. A i unutra taj štap bi samo smetao. I ne vole, zapravo, zaštitari da je štap raširen, zato što se može ozlijediti. Stvarno se može ozlijediti po tim gužvama.

[Od kazališta] najčešće idem u Komediju, najviše volim njihov repertoar. Odem uvijek u Vidru²² vidjeti šta su moji „slijepci“ napravili. I znam otići u Kerempuh, ali u Kerempuh baš ne volim ići sama, u slijepom društvu, jer se spuštamo dole i nezgodno je. Komedija mi je super jer je jednostavna, lako je za doći.

Često idemo na koncerte, ja i mojih par prijatelja, u Vintage... Osobe s invaliditetom imaju pravo na besplatan ulaz u Arenu. I u principu, na takve evente idemo na sve. Ali na koncert ili izlazak ili tak negdje gdje je ta velika masa ljudi je baš nekako zastrašujuće.

Ponekad idem na hokej. Jako mi je lijepo tamo, jako je, baš je dobra ta atmosfera na Medveščaku. A prijatelj jedan, član stručnog tima jednog igrača, me vuče sa sobom, jer on smatra da slijepe osobe mogu doživjeti hokej – ako su dovoljno blizu! Kad me isforsira da moram stajati tamo kraj stakla i smrzavat se, osjetim sve; kad prolaze blizu, sve, mogu pratiti igru kompletno... Brzina se jako dobro čuje i uvijek, kad to ide prema meni (smijeh), imam osjećaj da će me samo pokositi po nogama.

Išli smo i na pub kvizove. Dva-tri puta smo imali ekipicu. Malo smo smotani oko filma (smijeh), je l. A uvijek je jedno filmsko pitanje s nekim isječkom, i onda mi to ne govori baš puno... Zapravo, bili smo svaki put u ekipi, troje ili četvero, baš slijepi i slabovidni. To smo išli kao isprobati, bezveze. Ali zabavno je.

Kretanje po Zagrebu lvi, kao i većini osoba koje su bile intervjuirane tijekom istraživanja, znatno olakšava tramvaj.

Javni prijevoz u Zagrebu je jako dobar, mislim da je super povezan grad, a da u principu skoro u svaki dio grada možeš doći nekim oblikom javnog prijevoza. Vozači su, mogu reći, dosta dobro educirani, nisu lijeni, pomognu. Ja sam zadovoljna.

No i Iva upozorava na manjkavosti na koje se žale mnoge slijepe osobe:

Tramvaj ima sve, i najavu [stanica] imaju, i najavu broja i [smjera] linije, samo što najava broja i linije najčešće ti kaže ne u koji broj ulaziš, nego u koji broj nisi ušao, jer ti kaže broj, kad već tramvaj ode sa stanice. Najava u većini vozila je sad upaljena, dok se zna desiti da u nekim starim autobusima, na nekim linijama, nije uopće upaljena najava stanica.

Kada Iva nabraja dijelove grada koji su joj ugodni, vidimo da se radi o područjima pravilne topografije.

Naprimjer, recimo, onaj kvart stari moj [oko škole u Kušlanovoj] – to mi je jako lijep kvart, ugodan mi je za hodati. Osjećam se jako sigurno, zato što su onako široki pločnici, ima zelenih površina, i lako se orijentirati. Super mi je dio Trnja oko Cvjetnog, jer isto su pločnici normalni, dovoljno široki da i ako jest kanta na pločniku da se opet može proći. Onda, cijeli potez od Trga do [studentskog] doma, cijeli taj dio. Jako se volim tamo šetati, recimo, Ilicom, pa dolje Savskom. Osjećam se sigurno na tom području, znam dobro to područje i, čak i ako ne znam, uvijek ima puno ljudi, tako da netko tako suptilno ti pomogne da uopće ne moraš ni tražiti pomoć.

I za Ivu, kao i za druge slijepe osobe, vrlo su neugodni veliki otvoreni trgovi, odnosno bučna i prometna područja i velika križanja, osobito bez zvučnih semafora.

Ne osjećam se sigurno na velikim, širokim, otvorenim prostorima. Svi prostori koji su široki, otvoreni, bez zidova, bez nekakvih orijentira, su mi problem. Onda, recimo, Črnomerec, okretište... tamo se jako nesigurno osjećam. Također, križanja bez zvučnih semafora. Ima velikih križanja, kao što su križanja na Zagrepčanki, kao što je križanje kod Avenue Malla, koja uopće nisu ozvučena. Ne znam ni jednu slijepu osobu koja sama prelazi križanje kod Avenue Malla. To je, mislim, najgore križanje... Da se razumijemo, puno tih križanja koja jesu ozvučena su loše ozvučena, i semafori su ili pretih ili jedan radi, pa drugi ne radi... Recimo na Vjesniku, kad ideš sa Šare [studentski dom u Šaregradskoj ulici] prema Savi [studentski dom „Stjepan Radić“], znači, trebaš prijeći Zagrebačku pa Savsku u „L“. Ali semafor na istočnoj strani Zagrebačke uopće ne radi i onda moraš slušati onaj preko puta.

Gledano međutim u cjelini, Iva smatra da je Zagreb vrlo pristupačan za slijepe.

Mislim da bi svakako trebalo ozvučiti što više križanja. Da se na velikim, širokim, otvorenim prostorima i prostorima gdje je prevelika koncentracija ljudi stave linije vodilje. Recimo autobusni kolodvor i slično. Da se nikada, ali nikada ne poravnaju pločnici s kolnikom. Oni mogu biti spuštene, za osobu u kolicima, što je u redu, ali ne smiju biti skroz poravnani. Jer, recimo, kada je pločnik skroz poravnat, ne znam da li sam došla na pločnik ili sam još uvijek na cesti... Možda bi se moglo apelirati, ne znam, „Ljudi ne ostavljajte aute gdje ne bi trebali“ ili „Ostavljajte kante tu i tu“, ali to su sve neke stvari koje su promjenjive... Ali Zagreb... ja sam zadovoljna kakav je Zagreb. Mislim, ja bih ga popravila, ali mislim da Zagreb je super.

Iako Iva Zagreb danas dobro poznaje, i dalje ga istražuje.

Valjda trenutno ne postoji ni jedan dio grada da ne mogu [u njega] doći, mogu u svaki javnim prijevozom. Ali pokušavam što više toga znati prijeći

pješke. Da svaku rutu koju znam javnim prijevozom da znam i pješke. To mi je nekak cilj. Da znam, da kad mi se tramvaj pokvari negdje da znam izaći iz njega i doći kući. To mi je cilj.

A Ivin hod po gradu možda ponajbolje opisuje ovaj odlomak iz intervjua:
Želim znati, ono, u svakom trenutku da mogu izaći i šetati se. I u principu, puno, puno je već sada ruta koje znam prijeći pješke. Osjećaš se kul, zato što, barem ja, volim šetati, volim hodati, to mi je tak lijepo kad znam da mogu... Kad već ideš prema nekom cilju, onda je lijepo znati da taj cilj je daleko i da si ga ti sam...



Artikulacija prostora preko jezika

Sead Muhamedagić književni je prevoditelj, publicist i pjesnik. Rođen je prije šezdesetak godina u sjeverozapadnoj Bosni. Imao je četiri mjeseca kad je primijećeno da ne vidi. Ostao mu je samo osjet svjetla.

Osjetim uvijek izvor svjetla, znam uvijek gdje je u prostoriji prozor. Osjetim, dakle, i da mi je nešto zamračilo taj moj dotok svjetla, ali te konture ne mogu razlikovati.

Na sljepoću je Sead navikao, kako kaže, „prirodno, od najranijih nogu, od najranijeg djetinjstva“.

A i imao sam i sreću u životu da me moja mati... intuitivno odgajala tako da je od najranijeg djetinjstva nastojala u mene usaditi što više osjećaj za samostalnošću, u smislu da bih osnovne stvari mogao i sam. Dakle, da sam odmah kao dijete znao se oblačiti, jesti sam i kretati se u nekom bližem okviru. Dakle, da sam joj mogao čak otići u obližnji dućan, donijeti nešto ako je trebalo.

U Sarajevu je završio osnovnu školu u Zavodu za slijepu djecu Bosne i Hercegovine, za koju kaže da je bila „možda čak i najbolja škola za slijepu“. Osnove kretanja ipak je naučio sam jer peripatologa u školi nije bilo.

Mi smo to [učili] sami, intuitivno. Zapravo, u tim stvarima smo mi uglavnom prije bili samouki.

U srednju, birotehničku školu došao je u Zagreb – u Zavod za rehabilitaciju slijepu i slabovidne djece i omladine „Vinko Bek“. I u osnovnoj i u srednjoj školi bio je u internatu. U školi je stekao niz vještina vezanih za uredsko poslovanje, naučio daktilografiju, stenografiju u okviru Brailleova pisma, kratkopolis za slijepu. Strane jezike, njemački i engleski, u školi

je intenzivno učio po audiovizualnoj globalno-strukturalnoj metodi hrvatskoga lingvisti i fonetičara Petra Guberine. Naučio je njemački toliko da je bez problema mogao upisati germanistiku. S obzirom na to da je završio administrativno-tehničku školu, trebao je dodatno polagati i klasifikacijski razredbeni ispit s pitanjima vezanim za razna područja iz gimnazijskih predmeta. Na testu je dobio 95 od mogućih 100 bodova.

Na Filozofskome fakultetu je uz germanistiku upisao i završio studij jugoslavistike. Tijekom studija uglavnom se služio Brailleovim pismom. Poznavanje stenografije omogućilo mu je zapisivanje bilješki s predavanja, a udžbenike je posuđivao iz njemačkih knjižnica.

Imao sam sreću da je na njemačkom vrlo mnogo knjiga tiskano bilo za slijepu. Tu i tamo sam neke knjige i snimao. Bio sam našao nekoga tko bi mi htio čitati ili su već negdje postojale knjižnice zvučne.

Po završetku studija Sead je otišao u Njemačku gdje je boravio u redovničkoj zajednici palotinaca. Nakon povratka u Zagreb, početkom 1980-ih, napustio je palotinsku družbu i počeo se intenzivno baviti prevođenjem. Prvo je prevodio duhovne te razne stručne tekstove – o prehrani, upute za rukovanje raznim strojevima i sl.

Svašta sam radio negdje do kraja 80-ih godina kada sam konačno počeo sve više dobivati mogućnost da prevodim književne tekstove.

Do toga je vremena već stekao status slobodnog umjetnika u okviru Zajednice umjetnika Hrvatske.

Unatoč tome što nema iskustvo vida, Sead kaže da nije imao problema s prijevodima, čak ni s prijevodima djela iz likovnih umjetnosti.

Postoje ljudi koji znaju jako dobro opisivati. Postoje likovni kritičari koji stvarno imaju smisla, koji znaju iznositi detalje, verbalizirati sliku, dakle likovnu umjetninu, i to na izvrstan način.

Kad opisuje prostor, Sead ga kodira toponimijom. Evo kako opisuje upute koje je davao znancu na njegovom putu iz Zagreba do Brunecka.

Iz Zagreba mora doći do slovenske granice, je li, tamo do Bregane i ići onda... Ljubljana i dalje prema Jesenicama, kroz Karavanke proći i onda... E sad je važno, kad je u Koruškoj, da ide prema... dakle, Villach, Spittal, Lienz, to je već, u Lienzu, to je već istočni Tirol. I onda iz Lienza ide, dakle, mora se prema Dravi orijentirati, i dolazi u takozvani Pustertal, San Candido, Innichen, tu je granica talijansko-austrijska. Jer on ne mora ići u Brenner i prema Innsbrücku, to je puno dalje...

Jezik je za Seada neizostavan dio prostora. Put po Južnom Tirolu, kamo često odlazi, on, naprimjer, konceptualizira putem njemačko-talijanske dvojne toponimije.

Na svojim putovanjima po Južnom Tirolu, gdje se moralo puno presjedati, objašnjavao sam njemačkim turistima gdje trebaju sići iz vlaka da se ne zabune. Jer znam imena malih mjesta u Južnom Tirolu, njihova njemačka i talijanska imena. Mnogi njemački turisti znaju za Bozen, kako oni zovu, za Meran, za Brixen i tako dalje. Ali kad im netko kaže da moraju presjesti u Brunecku, Brunico talijanski, e sad on ne zna točno. Ja znam da će sljedeća stanica biti Bruneck, a on to ne zna.

Seadovo kodiranje prostora preko jezika vidljivo je i iz njegova opisa Južnoga Tirola.

Tu, u Južnom Tirolu se susreću germanski i talijanski, romanski mentalitet. Sad su animoziteti između njih uistinu popustili, a bili su prije do te mjere jaki da je bilo terorističkih napada... Sad su oni to riješili na uzoran način, mislim da nema u svijetu nigdje tako dobro riješenog statusa manjine... U samom Južnom Tirolu još uvijek je njemačka populacija u većini, ali su potpuno ravnopravni jezici, jer osim tih dvaju velikih jezika postoji i mali koji

se zove Ladinisch. Kad naši kažu to ladino, nije baš najbolje zato što dolazi do zabune, jer se ladino naziva i jezik judeohispanski, kojim govore Sefardi. A osim toga, druga stvar, neki miješaju taj Ladinisch sa Rätoromanisch, to isto nije baš potpuno isto. Rätoromanisch se govori u kantonu Engadin u Švicarskoj, tamo gdje je i onaj poznati St. Moritz gdje se održavaju skijaška natjecanja, i govori se također u dijelovima Južnog Tirola, ali je u Južnom Tirolu ipak više onih koji govore Ladinisch i zovu ga tako, a on se govori u trima ovim općinama, to je tzv. Grödenska dolina, mjesta se zovu Gröden, St. Ulrich i Wolkenstein... Dakle, Južni Tirol meni sa tom svojom raznolikošću... A i dijalekt koji se tamo govori je isto dosta drukčiji od književnog njemačkoga.

Prateći kako Sead opisuje prostor može se primijetiti da su u njegovoj imaginativnoj geografiji prostorno i jezično neodvojivo povezani. I sam se slaže - „ja prostor interpretiram preko jezika“.

Jezik je jako važan. Jako, jako važan jer su u imenima sadržani razni znakovi... Za mene je jezik... ja sam tu na Humboldtovim pozicijama, za mene je to emanacija duha. Sada dok ovo govorim ovom brzinom slažem mišljenje, da govorim njemački isto bih tako govorio, međutim bi moja rečenica bila ipak drukčija jer bi bila u duhu njemačkog jezika. A to... Ne postoji u meni program koji će to brzo prevesti, nego se naprosto prebacim, prešaltam na nešto drugo.

Kao za svakoga slobodnoga umjetnika uključena u prekarni rad, tako je i za Seada vrijeme osobito dragocjen resurs. „Ja za to nemam vremena“ – ponovio je nekoliko puta tijekom intervjua. Stoga je osnova Seadove geografije imaginativno lutanje prostorom, a ne fizičko kretanje u prostoru – koje zahtijeva vrijeme i „opterećuje“. Iako puno putuje, po Zagrebu, kako kaže, sam hoda „minimalno“.

Nisam nikad... ja nisam nikad bio u tome [kretanju u prostoru] nekakav posebno, ono, što se kaže... ima slijepih koji se jako dobro kreću, koji se izvrsno snalaze. Ja sam zapravo to uvijek odrađivao onoliko koliko je potrebno. Osobno smatram da je to opterećenje. Dakle, po mom mišljenju, to je bila pogreška da su nastojali nas do te mjere osamostaliti da se gotovo ni ne vidi ni ne zna da smo mi slijepi. To je, po mom mišljenju, nešto nepotrebno.

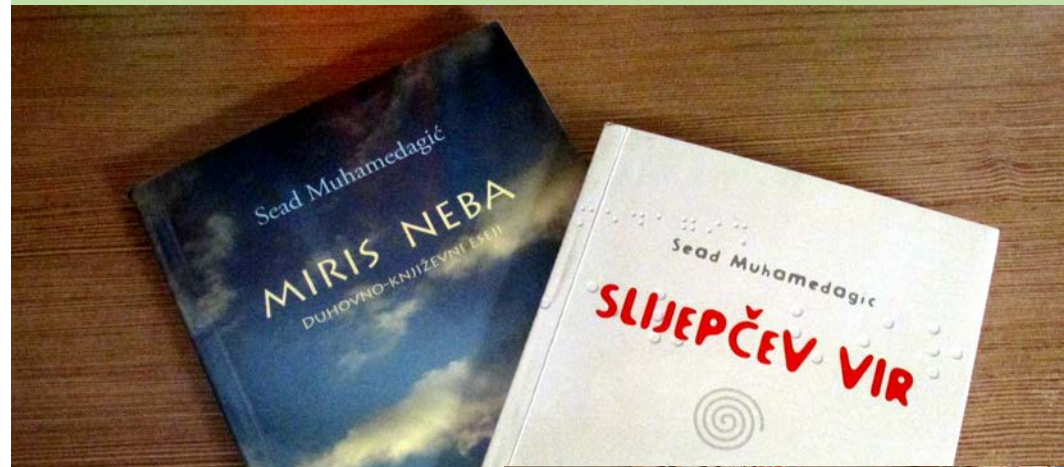
Unatoč tome što nema vida, Sead kaže da uspijeva dobro „mentalno predočiti stvari“, a svoj nedostatak vida komentira na sljedeći način:

Nisam zbog toga posebno ni nesretan, jer sam vidio da ljudi koji vide i da ono što vide, vide na različite načine.

Danas je iza Seada pedesetak knjiga prevedenih s područja književnosti i humanističkih znanosti, uglavnom prijevoda austrijskih pisaca – počevši od književnika 19. stoljeća, kao što su Karl Kraus, Hugo von Hofmannsthal, Arthur Schnitzler, pa do 20. stoljeća: Theodora Kramera (pisca prve polovice 20. stoljeća) i suvremenih pisaca, kao što su Peter Turrini, Felix Mitterer, Alois Hotschnig, Gert Jonke i drugi. Za svoj prevoditeljski rad dobio je važne nagrade – Austrijsku državnu nagradu za književno prevođenje, Nagradu „Iso Velikanović“ Ministarstva kulture RH; dva puta je dobio Nagradu „Josip Tabak“ Društva hrvatskih književnih prevodilaca. Uz prijevode Sead je objavio i vlastita djela: zbirku pjesama i zbirku književno-duhovnih eseja.

Seadovo umjetničko stvaralaštvo i golem prevoditeljski opus u skladu su s njegovim stavom prema (vlastitoj) sljepoći:

Biti slijep nije ni izdaleka tako teško ni tako otuđujuće kao što to ljudi misle. Jer ljudi misle da su najnemoćniji kad ne vide. To, mislim... vidim da to zapravo uopće nije tako.



Prostor kao šahovska ploča

Željko Brdal radi kao profesor povijesti u osnovnoj školi. Bile su mu četiri godine kada mu je dijagnosticirana bolest zbog koje je progresivno gubio vid. Osnovno je obrazovanje dobio u redovnoj zagrebačkoj školi, ali kako je njegov vid slabio, srednju je školu upisao u Centru za slijepe i slabovidne „Vinko Bek“. Nakon škole upisao je i završio studij povijesti i geografije na Sveučilištu u Zagrebu. Kada se zaposlio, još je mogao kao visoko slabovidna osoba vidjeti s pomoću naočala. To što je tada još nosio naočale smatra izuzetnom srećom, jer, kako kaže, „odgovorno tvrdim, da ne znam da li bi me neki ravnatelj tada primio da sam došao sa štapom za slijepe“.

Iako se zaposlio kao profesor geografije i povijesti, nakon nekoga vremena odustao je od geografije te sada predaje povijest. Imao je tridesetak godina kada je, kako u šali kaže, „prešao u carstvo mraka“. Sada vidi samo svjetlo na periferiji oka.

S obzirom na to da je za vrijeme pohađanja škole u Centru „Vinko Bek“ još vidio, nije tada prošao obuku kretanja s bijelim štapom niti je naučio brajicu.

Ali mogao sam, bilo je prilike, ali tad jednostavno nisam... To zapravo sada smatram greškom profesionalne orijentacije i škole kao takve, jer sa mojom dijagnozom, svatko tko razumije tu problematiku znao je da ću kad-tad bit slijep.

Vještinu kretanja sa štapom trebao je naučiti nakon što je oslijepio.

Jedno vrijeme sam se furao kao da vidim, a zapravo nisam vidio. Malo je bilo to teško za prihvatiti, taj mrak, ali... jednostavno sam morao prijeći na ovaj oblik kretanja.

Među promjenama koje su mu se dogodile nakon gubitka vida spominje da je u usporedbi sa svojom videćom prošlošću počeo „pažljivije slušati“.

To je neka predrasuda da slijepi imaju bolji sluh. Ja samo pažljivije slušam. Uvjeren sam da je sluh moj ili nekoga tko isto ima četrdeset sedam godina, kako bih rekao, jačina sluha je nekakva ista... Ali ja slušam bolje. Jer ne mogu si dozvoliti da mi neki zvuk promakne, i slušam pažljivije, pozornije... Ja bilježim svakakve podatke, dok videća osoba ne mora. Pratim aute sluhom.

U orijentaciji pomažu i mirisi.

Pekare, restorani, ćevabdžinice, smeće, kontejner od smeća kad smrdi, dakle, sve to daje bolju orijentaciju u prostoru i može poslužiti za orijentaciju u prostoru.

Kao pomoć spominje i strujanje zraka.

Kad idem u svoju zgradu, jednu dodatnu informaciju dobivam kod tog jednog prolaza, gdje osjetite strujanje zraka.

Samostalno kretanje gradom Željko opisuje kao „koncentracijski trans“:

Kad krenem, ja sam ko u nekom transu. Ono, ajmo ga nazvat „koncentracijski trans“. Ja nemam vremena, ne smijem si dozvoliti da mi misli odlutaju... Parkirani auti, pješaci, bicikli... svašta, svašta, svašta. Imate hrpu stvari koje vas zapravo drže stalno napetim. Ne smijete si dozvoliti nijednu sekundu, minutu... Nemate mozak na paši, što bi se reklo. Kretanje iziskuje baš jedan mentalni napor. Dakle, mentalni napor – koncentracija koja s prima te informacije od zvuka i prima od štapa.

Zbog obilata korištenja zvučnih informacija kretanje u bučnim prostorima, u kojima se pojedini zvukovi ne mogu razaznati, za Željka je postalo veliki problem. Stoga u središnji dio grada Željko iz Novoga Zagreba, gdje živi i radi, rijetko ide samostalno.

Tamo imate hrpu, hrpu, hrpu, hrpu recimo... kanti za smeće. Sve su, sve ulice su nekako stiješnjene s automobilima koji su parkirani na pločniku. Imate hrpu reklama po tlu, pa čak u visini glave. Onda tramvaj... cijela ta... Zato što... zvuk je meni ipak osnova svega, i bez njega ne mogu. I ta buka... tog užas kolko ima!

Nakon gubitka vida, Željko je osim kretanja sa štapom morao naučiti i mnoge druge vještine, od kojih mu je za profesionalni rad najvažnija vještina rada na računalu s čitačem zaslona i govornom jedinicom.

Nove vještine? Moram sve radit naslijepo (smijeh). Morate se obuč naslijepo, morate pisat na kompjuter... upravljati kompjuterom naslijepo... Bez toga ne bih mogo profesionalno živjeti. Dakle, ti čitači ekrana omogućavaju vam pristup informacijama preko interneta, [iz] računala, medija kojekakvih, čitanje novina, provjeravanje temperature, [možete provjeriti] visinu snijega u Baškim Oštarijama za planinarenje, cijenu avionske karte... Bez čitača ekrana za kompjuter danas niti jedan slijepi ne bi trebao biti.

Informatička je pismenost omogućila Željku da čita i piše. Stoga je prihvatio prijedlog da on i njegova kolegica u koautorstvu napišu školski udžbenik povijesti. Udžbenik je objavljen i koristi se u šestim razredima osnovnih škola. Svoju reakciju na prijedlog da bude koautor u pisanju udžbenika Željko opisuje ovako:

Ja sam na prvi mah htio odustati, nisam htio to prihvatiti, činilo mi se prevelika... Mislio sam da ne mogu. Jer nisam znao kako bih to napravio. Kako da ja to napišem tu knjigu kad ne mogu čitati knjige. I onda... onda sam si zapravo preokrenuo glavu, da idem dokazati da mogu, idem probati, ništa me ne košta. Probaj, možda možeš. A onda sam zapravo htio dokazati da, iako sam slijep, mogu. I sad mi je drago da sam probao.

Željkova dnevna rutina uključuje mnoštvo aktivnosti. Uz to što je profesor,

u školi je mentor pripravnicima, voditelj Šahovske škole Dugave, ide u šahovski klub, član je dvaju planinarskih društava, vijećnik je u mjesnom odboru.

I imam ono što je još najvažnije, imam obitelj – suprugu, kćer.

Uspješno obavljanje svojih mnogobrojnih obaveza Željko povezuje s koncentriranošću i redukcijom suvišnoga.

Ovaj posao, kad ste slijepi, zahtijeva jako, jako puno napora. To nitko ne zna, tko to... Do prije dvije-tri godine imao sam po 270 učenika pod sobom. 12 razreda. Svaki razred je za sebe drukčiji. Masa informacija... I onda moram reducirati neke informacije... Gledajte, kad se pripremam za školu, taj screen reader čita red po red, red po red. Dok pročitam lekciju, ode sat vremena. Ja je pročitam. Nemam vremena sada se bavim Hondurasom. Ja se koncentriram kad se pripremam za sat. Evo, šta smo sad radili? Napoleona. Da si samo predočim da je on išao u sjevernu Italiju pa je tamo porazio Habsburšku Monarhiju, pa je onda išao preko Sredozemnog mora u Egipat. Samo da si malo još zavrtim tu sliku – da je Trafalgar dolje na vrhu Španjolske... Kad im objašnjavam kartu koju oni imaju u udžbeniku – da si predočim u glavi da je Trafalgar na jugu Španjolske... I oko tih praktičnih stvari se potrošim. Nemam vremena uopće za izučavanje Urugvaja, iako me Urugvaj zanima. Ili Norveške. Nemam vremena... I sutra je novi dan, opet nova neka lekcija, novo, non-stop neki rad, moving...

S nedostatkom vremena Željko povezuje i ograničen opseg svojega kretanja u gradu. Sam se kreće samo po dobro poznatim rutama, a samostalan izlazak u prostor koji ne pozna smatra „gubljenjem vremena i nepotrebnim rizikom“. Za sebe u šali kaže: „Ja sam zapravo suženo-kretan.“

Imam mentalnu mapu prostora koji mi treba. Meni je prioritet sad, doslovce, ovdje posao, meni se sve kretanje kreće oko poslovnog dijela i, recimo, nekog

slobodnog vremena, gdje opet, ako odem u dućan sam, odem do frizera sam, odem prošetati do mame sam i ovako nešto, naći se na kavi sam, ali to je sve tu, kvartovski, i eto možda do Saveza slijepih, to ajde, odem na tramvaj... Ako znam kud idem, ak sam tamo prošo već petsto puta – tamo idem bez problema, naravno uz ograničenja – moraš pratit, moraš pazit, moraš ovo, ali se mogu kretati do tamo. Ali, k vama na Vrbik da mi vi sad kažete – dođite na Vrbik 6A. Pa ne pada mi na pamet... Nemam vremena za takvu vrst dokazivanja... Vjerujem da ima slijepih koji imaju taj stav da krenu sami u Prečko, ulicu neku tražiti ili nešto, ja jednostavno nisam taj tip. Mislim da previše gubim vremena, drugo – riskiram svašta. Da li da stanem u neku rupu, da li da udarim u nešto, da me trkne auto, to jednostavno predstavlja problem. Radije si to organiziram uz neku videću podršku, na bilo koji način.

Oslanjanje na pomoć videćih osoba u kretanju po gradu Željko povezuje prvenstveno s ekonomijom vremena.

Ja mogu odavde sad otići sam do svog stana, ali mi treba skoro sat i nešto vremena. Sa Vama, ako krenem sa Vama, od škole do mog stana treba mi pola sata i nešto. Ako idem do zubarice... mislim da bi mi do nje trebalo dva sata. Sjednem u auto, supruga me odbaci, tamo sam za 15-20 minuta.

Zanimljivo da bavljenje omiljenim hobijem – planinarenjem – Željku omogućuje upravo potpuno prepuštanje tuđoj pomoći.

Obožavam planinarit. Tamo [u planinama] mi je najugodnije, najljepše. Ja vam uživam tamo... I u hodanju, i u druženju, i u prirodi, i u tim..., tom kamenju, i u svemu. Baš uživam. Meni vam je to gušt. Naporno je. Znaš da zahtijeva nekakve fizičke napore, al meni je... Ali zaista tamo ne znam apsolutno ništa. Tamo ne znam ni sjever, ni istok, ni zapad, uopće nemam pojma di sam... Ekipa me stavi u prostor na vrh nekog brda i onda mi objašnjava.

Željko je obišao mnoštvo vrhova u cijeloj Hrvatskoj i ima niz planinarskih priznanja. Bio je na vrhu Dinare. Nedugo prije intervjua vratio se s Bjelolasice. Prepuštanje tuđoj pomoći u planinskim uvjetima, vrlo rizičnim za slijepu osobu, zahtijeva potpuno povjerenje.

Uvijek idem zaista sa nekim s kim sam si dobar, u koga imam povjerenja. Ispred mene Mario, iza mene Marin, njih dvojica brinu, ja nemam pojma. Ja idem, uživam u tim svim zvukovima, svemu. Vani sam, u dobrom društvu.

Drugi važan Željkov hobi je šah.

Igrao sam šah i prije, ali ni blizu kao kad sam oslijepio. To je isto jedna ironija, kao što sam i prije planinario, ni blizu kao što sad planinarim.

Znanje šaha Željku je olakšalo i rad u školi. Izgubivši vid, on je počeo konceptualizirati školsku učionicu kao šahovsku ploču. Svaki učenik u svakoj razrednoj skupini ima svoje mjesto koje Željko kodira kao šahovsko polje. Klupe u prostoru učionice koncipiraju se u stvorenoj mentalnoj karti razreda kao šahovska polja na šahovskoj ploči.

I onda sam morao naći način kako da si u razredu stvorim neki sistem, neki sustav... da mogu držati red i mir u razredu. Dakle, njih ima dvadeset osam. Imate i bučnijih, i glasnijih, i nepristojnijih, i pristojnih, odgojenih i neodgojenih. Morao sam znati točno gdje mi je tko. I zahvaljujući, eto, šahovskoj ploči, šahovskom mom znanju, umijeću igranja šaha, zapravo sam stvorio percepciju da su mi sve klupe šahovska polja na kojima mi sjede ta i ta djeca. Kod mene na satu nema micanja sa mjesta... Oni su već polovili to. Gdje sjediš? C1, B2, A3. Znam da, recimo, u osmome C su na A4 Sara i Marcel. Isto tako znam da mi u osmome B tamo sjede Magdalena i Katarina.

Povezujući svako šahovsko polje, dakle lokaciju u razredu, s pojedinim učenicom koji sjedi za određenom klupom, Željko i bez vida potpuno kontrolira prostor učionice i zbivanja u njoj.

Zanimljivo da je upravo preko šaha, a možda i dijelom zahvaljujući svojoj geografskoj naobrazbi, Željko tako uspješno u praksi primjenjuje jednostavno geografsko pravilo – povezivanje lokacija s objektima, pravilo ključno za konceptualizaciju prostora u uvjetima bez vida. Sposobnost snalaženja slijepih u okolišu ovisi o sposobnosti kognitivnoga kartiranja, odnosno o procesu konstruiranja i upotrebe mentalnih reprezentacija okruženja. Čini se da je Željko pronašao svoj vlastiti način takvoga kognitivnoga kartiranja:

Dakle, svaka slijepa osoba, bez obzira vidjela prije ili ne, trebala bi sebi stvorit u glavi sliku onog što vidi dodirom. Recimo, uzet si za primjer šah, gdje se svaki čas nešto miče. Ta dinamika u šahu tjera vas da stvarate iz poteza u potez novu mentalnu mapu, novu sliku tog prostora.



Treba ukloniti barijere u glavama

Mira Katalenić predsjednica je Hrvatske udruge za školovanje pasa vodiča i mobilitet – jedne od niza udruga u Hrvatskoj koje se bave promicanjem prava i kvalitete života osoba s invaliditetom. Ima šezdesetak godina. Vid je izgubila u pubertetu. Da ne vidi na jedno oko, otkrila je u svojoj dvanaestoj godini, a bez obzira na operaciju i terapiju – dvije godine poslije prestala je vidjeti i na drugo oko.

Tada je išla u osmi razred osnovne škole u Sunji, gdje je živjela. I sada misli da puno duguje ocu koje se pobrinuo da nastavi školovanje u Zagrebu, u školi Centra (tada Zavoda) „Vinko Bek“, gdje je završila četverogodišnje obrazovanje za struku administrativne tehničarke, odnosno za audio-daktilografkinju. Naučila je strane jezike, osnove poslovnog dopisivanja i uredskog poslovanja, strojopis. Njezina brzina tipkanja na stroju bila je, kako kaže, „četiristo dva čista udarca na mehaničkoj pisačkoj mašini diktata od pet minuta. Dakle cijela jedna stranica ispisana teksta“.

Vještinu samostalnoga kretanja sa štapom, međutim, u školi nije razvila.

Štap se u to vrijeme nosio samo kao obilježje sljepoće, nije se još u to vrijeme uopće pričalo o samostalnom kretanju.

Ipak je uspjela mnogo naučiti o kretanju u prostoru tijekom obaveznih šetnji u koje su se učenici Centra vodili svakodnevno.

Taj kvart Kušlanove, Zvonimirove, Kennedyjevog trga, Kvatrića, Trga bana Jelačića, centra grada – to sam i ja zmemorirala i mogla sam se tu snalaziti, promišljajući o tom logičnom položaju ulica koje se jedna na drugu nadovezuju, koje su paralelne, koje su okomite.

Kako Mira predočava prostor koji je zapamtila („zmemorirala“) – možemo

vidjeti iz njezina prilično točnoga opisa konfiguracije Trga bana Josipa Jelačića. Prilikom razgovora opisala ga je iz perspektive osobe okrenute leđima Dolcu.

Na desno je prvo Radićeva ulica, pa onda, malo više ukoso, tamo, još više desno je Ilica, koja ide prema zapadu. Tu polovicu trga presijecaju tramvajske tračnice... Dakle, tramvaji prema Frankopanskoj pa Savskoj i po Ilici prema Črnomercu. Što se tiče one donje strane, ona je smjer prema Jurišićevoj, pa onda prema istoku grada ili južno prema Glavnom kolodvoru. Lijeva strana Trga, opet gledajući sa tog sjevernog dijela, je Gradska kavana, Zagrebačka banka, koje ju omeđuju. Naravno, na Trgu su tu i sat, spomenik banu Jelačiću i Manduševac i slično. Plus ima tu svih mogućih kućica i svega što bude. Sa druge strane [tramvajskih tračnica] imamo tramvajsku stanicu, odnosno nju imamo i s jedne i s druge strane tramvajskih tračnica. Odavde tramvaji idu prema istoku, i ona strana tamo dolje, ne znam, je l još uvijek postoji knjižara. Tamo je Pan-Pek. I tamo desno, poslije Praške – Croatia osiguranje, koje zapravo negdje ograničava istočni dio Trga bana Jelačića.

Nakon srednje škole Mira se zaposlila u Gradskoj skupštini gdje je trideset godina pretvarala u zapisnike snimke sjednica gradske skupštine i njenih tijela zapisane na magnetofonima, kazetofonima, a poslije na CD-ovima. Prvo se služila električnim pisačim strojem, a poslije računalom s govornim softverom.

Tijekom dvadeset i dvije godine Mira je išla na posao bez štapa, bez psa vodiča, bez videće pratnje. Taj oblik kretanja slijepe osobe, danas nezamisliv u prostoru velikoga grada, komentira ovako:

Dinamika prometa je danas puno, puno jača. Danas nemoguće je gotovo zamisliti... Ja sama, kad razmišljam o tome, čini mi se kao nemoguća misija. Ali tada sam išla, realno, ja sam išla dvadesetak godina na posao na temelju te neke fotografske slike u mojoj glavi, svijeta oko sebe.

Nakon nezgodnoga pada u rupu iskopanu zbog puknuća vrelovoda Mira je počela razmišljati o kretanju uz pomoć psa vodiča. Pridružila se skupini ljudi koji su pokrenuli inicijativu školovanja pasa vodiča slijepih, prošla je obuku za korištenje bijeloga štapa, kao preduvjet za kretanje pomoću psa vodiča te je na kraju dobila svojega prvoga psa. Uz pomoć psa vodiča Mira se kreće po gradu već dvadesetak godina.

Iako korisnici bijeloga štapa često doživljavaju psa vodiča kao dodatnu brigu, a kretanje s njegovom pomoću kao svojevrsan gubitak autonomije kretanja i reduciranje informacija o prostoru, Mira smatra da pas vodič, u usporedbi s bijelim štapom kao asistivnim alatom, ima niz prednosti. Kao prvo, „pas je izvrstan zato što čovjeku održava psihofizičku kondiciju“, kao drugo, on je „uvijek tu, uz psa čovjek nikad nije sam“, a treća je prednost kretanja uz psa vodiča „brzina i sigurnost kretanja“.

Kad je riječ o bijelom štapu, tu je potrebna daleko veća koncentracija, a čovjek izgubi koncentraciju, to može biti djelić sekunde, pa se pita: „Gdje sam? Šta ću sad učiniti?“ Ako se u tome počne promišljati u panici, čovjek se izgubi, svatko od nas... Kad je riječ o psu, tu je potrebna manja koncentracija, kad se savlada tehnika kretanja uz psa koji zna oko pedesetak naredbi, i dobro slijeđenje na onom volanu²³ i iščitavanje smjera i svega onoga što pas, krećući se na volanu, pokazuje čovjeku koji informacije prima lijevom rukom... I, što je bitno, razumijem [informaciju o prostoru], a da me to pritom ne umara. I da se mogu sigurnije i brže kretati. Puno brže i sigurnije nego sa štapom.

Pas umjesto čovjeka evidentira prepreke, uključujući one neočekivane.

Pas će to sve riješiti. I vodit će, ne znam, i pored buldožera koji raskapa cestu i slično, nije problem. Pas će funkcionirati i na aerodromu, ako ja dam pravu komandu smjera.

Iako se Mira nekada oslanja i na pomoć videćih osoba, osobito kada ide u prostor koji ne poznaje, ipak samostalno kretanje (sa psom ili sa štapom) ona smatra ključnim u životu slijepe osobe.

Ako ne mogu sebi otići u dućan kad mi treba mlijeko kupiti, mislim, šta ja mogu? Ne mogu doručkovati, ne mogu si ništa drugo prirediti za jelo. Sad sam banalizirala na nekakvoj dnevnoj potrebi, ali to može biti bilo šta drugo. Tko će nas zaposliti, koji poslodavac će nas primiti na posao ako ne možemo samostalno otići na posao?

Zbog svoje društvene angažiranosti Mira je često na putu. Uspoređujući Zagreb s drugim gradovima u kojima je bila, Mira ocjenjuje da je Zagreb grad u kojem osobe s invaliditetom, pa tako i slijepe osobe, kvalitetno žive, „na nivou prosjeka Pariza, Londona, njemačkih gradova, Bruxellesa, Beča“. Iako zapaža da Zagreb i dalje zaostaje kad je riječ o opskrbljenosti zvučnim semaforima (osobito za nizozemskim gradovima), Mira najveći problem Zagreba ne vidi u (ne)prilagođenosti fizičkoga okoliša, nego u predrasudama o slijepima i neinformiranosti javnosti o problemima slijepih.

Puno se napravilo na uklanjanju fizičkih barijera [za osobe s invaliditetom], a puno manje na uklanjanju ovih pravih barijera u glavama.

Iz Mirina iskustva kretanja u javnim prostorima možemo naučiti mnogo o predrasudama kojima su izloženi slijepi. Pri tome Mira smatra da su slijepe žene izložene predrasudama dvostruko – i kao žene i kao slijepe.

Od žene se uvijek kod nas u društvu puno više očekuje nego od muškarca. Ništa se nije promijenilo ni sada. Od žene se očekuje da će brinuti o muškarcu, da će mu dati čarape, i sve to skupa.

Istovremeno, slijepe se žene podcjenjuju jer se pretpostavlja da nisu naučile raditi to što se očekuje od žene – kuhati, spremati, čistiti, prati

rublje. Posljedica je toga da je slijepoj ženi puno teže stupiti u brak nego slijepomu muškarcu. Pri tome se slijepi muškarci, prema Mirinu iskustvu, rijetko žene slijepim ženama.

Kao i mnogi drugi slijepi – Mira se žali da se osjeća nevidljivom: u tramvaju joj rijetko ustupe mjesto („niti dvadeset posto ljudi se ne sjeti!“), prolaznici razgovaraju sa psom, a ne s njom:

I mnogo će ljudi pričati [sa psom]: „A kako si ti sladak, kak’ se ti zoveš?“ Ne pitaju mene: „Kako se zove vaš pas?“! Kao da ne postojim!

Iz Mirina iskustva u javnim prostorima vidimo da nepažnja i needuciranost prolaznika ponekad ugrožava i samu sigurnost slijepice osobe:

Ljudi telefoniraju na mobitelima i udaraju se u mene.

Čovjek u prolazu pomazi psa i ide dalje. On samo hoće pomaziti moga psa, on ima dobre namjere, a [ne razumije] da to može biti opasno za mene jer psu odvlači koncentraciju.

Stoga ključ unapređenja života slijepih Mira vidi u edukaciji. Uz edukaciju stručnih timova – rehabilitatora, socijalnih radnika, radnih terapeuta, psihologa – važna je i edukacija roditelja, kako ne bi svojim previše zaštitničkim odnosom prema djetetu spriječili razvoj njegovih sposobnosti te limitirali njegove perspektive. Važna je i edukacija samih slijepih osoba – „da nauči živjeti kao socijalno biće“, da svjesno nauči „sve ono što ljudi koji vide usput uče, a nisu svjesni da uče“. A prije svega važna je edukacija i senzibiliziranje javnosti za probleme slijepih. „Ljudi ne znaju kako pomoći“, smatra Mira, a odnos javnosti prema slijepima definira lakonski – kao „neznanje i strah od nepoznatog“.



Zaključne bilješke

Populacija slijepih u Zagrebu vrlo je heterogena pa su stoga različiti i načini na koje slijepi u svojim svakodnevnim praksama koriste gradski prostor. Mobilnost slijepih u gradu ovisi ne samo o tjelesnim mogućnostima nego i o stupnju poznavanja vještina kretanja i orijentacije, osobnim interesima, pomoćnim alatima, raspoloživu vremenu, i o mnoštvu drugih čimbenika. Kao što smo vidjeli, osobni i profesionalni razvoj, karijera, uspjeh mogu se postići i u uvjetima ograničene mobilnosti. Ipak, prostorna mobilnost slijepih neosporno je važna pretpostavka njihova ravnopravnijega pristupa sadržajima grada, pa i bolje društvene integracije. Pitanje društvene jednakosti osoba s invaliditetom stoga je teško odvojiti od pitanja njihove mobilnosti.

U europskim zemljama pitanje mobilnosti čini važan dio strategija vezanih uz rješavanje problema s kojima se susreću osobe s invaliditetom. Polazi se od toga da je mobilnost osoba s invaliditetom preduvjet njihove neovisnosti i društvene integracije. Nije drugačije ni u hrvatskim strategijama, koje su bile prihvaćene u razdoblju od 2003. do 2017. godine (NN 13/03, NN 63/07, NN 42/17). Pri tome se pod rješavanjem problema mobilnosti u strategijama prvenstveno razumije osiguravanje pristupačnosti javnim površinama, prometnim površinama, prijevoznim sredstvima, javnim i stambenim objektima (v. NN 13/03 čl. 2.7. i NN 42/17, članak 6.).

Rezultati društvenoga promišljanja pitanja mobilnosti slijepih u javnom prostoru Zagreba neosporno su vidljivi. U javnome je prometu uvedena zvučna najava postaje, a potom i zvučna najava broja i smjera linije na vanjski zvučnik vozila. Ozvučeno je oko četvrtine svih semafora u

Zagrebu²⁴. Iako su slijepi osobe, barem one uključene u naše istraživanje, u cjelini zadovoljne stupnjem prilagođenosti Zagreba, ipak na novu infrastrukturu imaju i niz zamjerki – tramvajske linije i brojevi najavljuju se prekasno, semafori nisu ozvučeni na nekim od problematičnih križanja, zasad je u Zagrebu iznimno malo taktilnih površina – staza za orijentaciju i polja upozorenja za slijepi i slabovidne.

Mobilnost slijepih, dakako, ne ovisi samo o stupnju prilagođenosti grada. Jedan od čimbenika mobilnosti jest i konfiguracijsko poznavanje prostora. Kao što je poznato iz mnogobrojnih istraživanja,²⁵ sposobnost kretanja u prostoru ovisi o sposobnosti kognitivnoga kartiranja, odnosno o procesu konstruiranja i upotrebe mentalnih reprezentacija okoliša. Poznavanje prostorne konfiguracije okoliša osigurava fleksibilnost kretanja, sposobnost određivanja položaja objekata u odnosu na druge orijentire, pronalaženje alternativnih ruta i prečica. Rad s alatima razvoja konfiguracijskoga znanja, npr. s taktilnim kartama, pridonosi ne samo znanju o konkretnim prostorima, nego dugoročno može poboljšati apstraktnu razinu prostornoga razmišljanja i unaprijediti mobilnost. Kada to znamo, doista začuđuje činjenica koja je vidljiva u našem istraživanju – pitanje razvoja konfiguracijskoga znanja kod slijepih u Hrvatskoj danas potpuno je zanemareno. Mlade generacije praktično nemaju iskustvo rada s taktilnim kartama – jednim od važnih alata razvoja prostornog mišljenja, pa tako i uspješne mobilnosti.

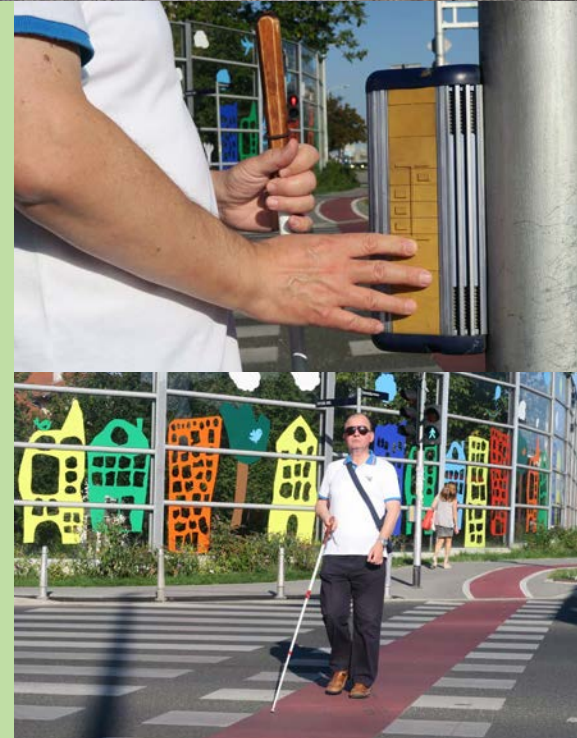
Iako nije bilo u fokusu istraživanja, pitanje stereotipa i predrasuda redovito se pojavljivalo u iskazima kazivača. Predrasude s kojima se slijepi u Zagrebu susreću, kako možemo iščitati, na razne načine prerađuju tjelesno obilježje (sljepoću) u negativnu kognitivnu generalizaciju (shemu): identitet slijepi osobe svodi se na njezinu sljepoću, slijepima se pripisuju neke „neobične“ karakteristike, podcjenjuje se sposobnost

slijepih da samostalno obavljaju svakodnevne stvari, nesposobnost osobe da vidi generalizira se u pretpostavku njezine opće nesposobnosti. Pri tome se stereotipi, koji tjelesno obilježje prerađuju u društveni imaginarij, materijaliziraju u obliku društvenih prepreka s kojima se suočavaju slijepi.

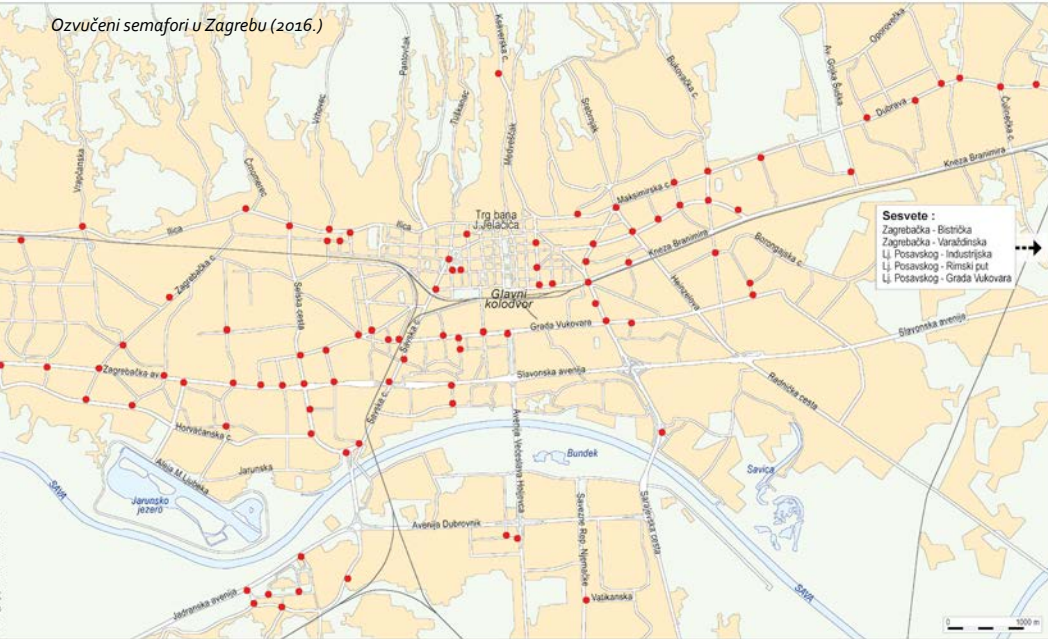
Dajući glas samim slijepima, nastojala sam pokazati da sljepoća nije obilježje Drugoga nego je dio kontinuuma ljudskih tjelesnih obilježja. Ono što slijepi razlikuje od videćih jest samo činjenica da ne vide. U kontinuumu tjelesnih ljudskih obilježja svatko je od nas hendikepiran u različitim sferama i u različitoj mjeri.²⁶ Noge, oči, bijeli štap, pas vodič, proteza, invalidska kolica, bicikl, automobil, avion – svi ti alati, organski ili anorganski, koje imamo ili nemamo na raspolaganju, određuju karakter naše mobilnosti i naše iskustvo življenja. Jer, na kraju, „avion je isti takav pomoćni alat za ljude koji ne mogu letjeti, kao i invalidska kolica za ljude koji ne mogu hodati“.²⁷

Kada govorimo o jednakosti, valja međutim ne zaboraviti da je sljepoća realna tjelesna okolnost te stoga mobilnost tijela osobe bez vida ima svoja prostorno-vremenska obilježja. Potpuna uključenost slijepih osoba u društvo teško se može postići ako mi ta obilježja mobilnosti ne razumijemo.

Zahvale: Zahvaljujem svim osobama koje su bile intervjuirane tokom ovoga istraživanja. Osobito zahvaljujem Antunu Lukačeviću i Goranu Denisu Tomaškoviću, izvršnom direktoru Udruge slijepih Zagreb, na velikoj podršci i pomoći u provedbi istraživanja.



Ozvučeni semafori u Zagrebu (2016.)



¹ Podaci se odnose na travanj 2017. godine.

² Prema podacima Izvješća o invaliditetu i zdravlju Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) za 2016. godinu neku vrstu invaliditeta je imalo 15% svjetskoga stanovništva, odnosno više od milijarde ljudi (<http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs352/en/>).

³ Rezultati istraživanja su objavljeni ili su u postupku objavljivanja u člancima: „Slijepi i slabovidni u Zagrebu – geografska perspektiva“, *Geografski horizont* 64/1, „Tijelo, društvo, prostor: neka iskustva slijepih u Zagrebu“, *Narodna umjetnost* 55/2 i „The non-visual image of the city: how blind and visually impaired white cane users conceptualize urban space“, *Social and Cultural Geography* (u tisku). Dana publikacija sadrži pojedine dijelove tih radova.

⁴ Golledge, Reginald. 1993. „Geography and the disabled: a survey with special reference to vision impaired and blind populations“. *Transactions of the Institute of British Geographers* 18/1: 63–85.

⁵ Hetherington, Kevin. 2003. „Spatial textures: place, touch, and praesentia“. *Environment and Planning A* 35, 1933–1944.

⁶ Jansson, Gunnar. 2008. „Haptics as a substitute for vision“. U *Assistive Technology for Visually Impaired and Blind People*. M. A. Hersh i M. A. Johnson, ur. London: Springer, str. 135–166.

⁷ Golledge, Reginald. 1991. „Tactile strip maps as navigation aids“. *Journal of Visual Impairment & Blindness* 85: 296–301.

⁸ Hägerstrand, Torsten. 1970. „What about people in regional science?“. *Papers of the Regional Science Association* 24: 7–21.

⁹ Hansen, Nancy i Chris Philo. 2007. „The normality of doing things differently: bodies, spaces and disability geography“. *Tijdschrift voor Economische Geografie* 98/4: 493–506.

¹⁰ Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. 1987. *Riječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

¹¹ Ripa, Cesare. 1645. *Iconologia*. Venetia: Preffo Criftoforo Tomafini. <https://archive.org/details/iconologiaooripa>

¹² Ripa, Caesar. 1709. *Iconologia or Moral Emblems*. London: P. Tempest. <https://archive.org/details/iconologiaormoraooripa>

¹³ Hagen, Rose-Marie i Rainer Hagen. 2007. *Pieter Bruegel stariji oko 1525. – 1569. Seljaci, lude, demoni*. Zagreb: Taschen i Europapress holding d.o.o., str. 75-78.

¹⁴ *Oxford Advanced Learner's Dictionary*, 2015.

¹⁵ Šarić, Ljiljana i Wiebke Wittschen. 2010. *Rječnik sinonima hrvatskoga jezika*. Zagreb: Jesenski i Turk.

¹⁶ Barnes, Colin. 1992. „Disabling imagery and the media“.

<https://disability-studies.leeds.ac.uk/wp-content/uploads/sites/40/library/Barnes-disabling-imagery.pdf> (pristup 2. 7. 2018.).

¹⁷ Vujačić, Milja. 2006. „Problemi i perspektive dece s posebnim potrebama“. *Zbornik instituta za pedagoška istraživanja* 38/1: 190-207.

¹⁸ Stanimirović, Dragana. 2016. *Adolescenti sa oštećenjem vida u susretu sa razvojnim i dodatnim izazovima*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.

¹⁹ Imrie, Rob. 1996. *Disability and the City: International Perspectives*. London: Paul Chapman Publishing LTD.

²⁰ Imrie, Rob. 1999. „The body, disability and Le Corbusier’s conception of the radiant environment“. U *Mind and Body Spaces: Geographies of Illness, Impairment and Disability*. Ruth Butler i Hester Parr, ur. London: Routledge, str. 33.

²¹ O tome v. Butler, Ruth i Sophia Bowlby. 1997. „Bodies and spaces: an exploration of disabled people’s experiences of public space“. *Environment and planning D: Society and Space* 15: 423.

²² Kazalište slijepih i slabovidnih u kazališnoj dvorani „Vidra“.

²³ Volan je dio orme kožnog prsluka psa vodiča kojim slijepa osoba upravlja kretanjem psa.

²⁴ Podaci Sektora za promet Gradskog ureda za prostorno uređenje, izgradnju Grada, graditeljstvo, komunalne poslove i promet za svibanj 2016. godine. Kartu ozvučenih semafora (str. 76) izradio je Ivica Rendulić.

²⁵ O tome detaljnije u Šakaja, Laura. 2018. „Slijepi i slabovidni u Zagrebu – geografska perspektiva“. *Geografski horizont* 64/1.

²⁶ Freund, Peter. 2001. „Bodies, disability and spaces: the social model and disabling spatial organisations“. *Disability and Society* 16/5: 692.

²⁷ Oliver, 1996, prema Freund, Peter. 2001. „Bodies, disability and spaces: the social model and disabling spatial organisations“. *Disability and Society* 16/5: 695.

Fotografije je izradio Ivan Leonardo Zagoda

Fotografije Seada Muhamedagića s elektroničkom bilježnicom (str. 9 i 57) izradila je Mada Peršić

Fotografiju Mire Katalenić i psa vodiča Maxa (str. 71) izradila je Ivana Turjak

